

SWAPNIL'S
IAS

From Dream to Reality

डिसेंबर, 2024

वृत्तांत

UPSC/MPSC

नागरी सेवा परीक्षांसाठी

www.swapnilsias.co.in

9209084708

1. राज्यव्यवस्था आणि शासन

1.1 "एक देश, एक निवडणूक" संकल्पनेला कायदेशीर आधार: घटनेतील सुधारणा विधेयके संसदीय संयुक्त समितीकडे

भारताच्या निवडणूक प्रक्रियेत क्रांतिकारी बदल घडवण्यासाठी केंद्र सरकारने "एक देश, एक निवडणूक" (One Nation, One Election) संकल्पनेला कायदेशीर रूप देण्यासाठी घटना (129वी सुधारणा) विधेयक, 2024 आणि केंद्रशासित प्रदेश कायदे (सुधारणा) विधेयक, 2024 संसदेत सादर केले आहे. या विधेयकांना संसदीय संयुक्त समितीकडे (Joint Parliamentary Committee - JPC) पाठविण्यात आले आहे जेणेकरून त्यांचा सखोल अभ्यास करून आवश्यक सुधारणा करता येतील.

विधेयकांचा तपशील आणि प्रस्तावित सुधारणा

1. घटना (129वी सुधारणा) विधेयक, 2024:

हे विधेयक भारतीय निवडणूक प्रणालीत मूलभूत बदल घडवण्यासाठी तयार करण्यात आले आहे. सध्या भारतात लोकसभा आणि विविध राज्य विधानसभांच्या निवडणुका स्वतंत्र वेळापत्रकानुसार होतात. मात्र, "एक देश, एक निवडणूक" संकल्पनेअंतर्गत, सर्व निवडणुका एकाच वेळी पार पाडण्याचा विचार आहे.

प्रस्तावित घटनेतील सुधारणा:

- अनुच्छेद 83 आणि 85 मध्ये सुधारणा - लोकसभेचा कार्यकाळ आणि विघटनासंबंधी तरतुदी बदलल्या जातील.
- अनुच्छेद 172 आणि 174 मध्ये सुधारणा - राज्य विधानसभांच्या कार्यकाळासंदर्भात बदल करण्यात येईल.
- अनुच्छेद 324 मध्ये सुधारणा - निवडणूक आयोगाला एकत्रित निवडणुकीसाठी अधिक अधिकार दिले जातील.

*राज्यसभा आणि विधान परिषदा यांचा कार्यकाळ मात्र प्रभावित होणार नाही.

2. केंद्रशासित प्रदेश कायदे (सुधारणा) विधेयक, 2024:

हे विधेयक दिल्ली, जम्मू-काश्मीर, लडाख, अंदमान-निकोबार, चंदीगड आणि इतर केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये "एकत्रित निवडणुका" घेण्यासाठी आवश्यक बदल सुचवते.

- केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये निवडणुकांचे वेळापत्रक सुधारण्यासाठी सध्याच्या कायद्यांमध्ये बदल करण्यात येणार आहेत.
- त्यामुळे सर्व केंद्रशासित प्रदेशांतील निवडणुका लोकसभेच्या निवडणुकीसोबतच होऊ शकतील.

"एक देश, एक निवडणूक" संकल्पनेचा उद्देश आणि फायदे:

- देशभर एकाच वेळी निवडणुका घेऊन खर्च आणि वेळ वाचवणे.
- वारंवार आचारसंहितेमुळे विकासकामांमध्ये येणारे अडथळे दूर करणे.

- राजकीय स्थिरता निर्माण करणे आणि धोरण अंमलबजावणीसाठी सततची अनिश्चितता टाळणे.
- प्रशासनाचा आणि सुरक्षायंत्रणेचा ताण कमी करणे.

उदाहरण: 1952, 1957, 1962 आणि 1967 मध्ये भारतात लोकसभा आणि विधानसभांच्या निवडणुका एकाच वेळी झाल्या होत्या. मात्र, पुढील काळात विविध कारणांमुळे निवडणुकांचे वेळापत्रक विस्कळीत झाले.

"एक देश, एक निवडणूक" अंमलबजावणीतील आव्हाने:

A. घटनेतील व्यापक बदल आवश्यक:

संविधानाच्या पाच प्रमुख अनुच्छेदांमध्ये मोठे बदल करावे लागतील, ज्यासाठी संसदेत दोन तृतीयांश बहुमत आणि किमान अर्ध्या राज्यांच्या संमतीची आवश्यकता असेल.

B. केंद्र-राज्य संबंध आणि स्वायत्ततेचे मुद्दे:

काही राज्ये निवडणूक वेळापत्रक समायोजित करण्यास विरोध करू शकतात. संघराज्यात्मकतेला तडा जाऊ शकतो, असे काही राज्य सरकारांचे मत आहे.

C. संसाधन व्यवस्थापन आणि सुरक्षा:

एकाच वेळी सर्वत्र निवडणुका घेतल्यास ईव्हीएम, निवडणूक कर्मचारी, पोलिस आणि इतर सुरक्षा यंत्रणेवर मोठा ताण पडेल. निवडणुका पारदर्शक ठेवण्यासाठी प्रभावी पर्यायांची आवश्यकता भासेल.

D. राजकीय सहमती आणि अंमलबजावणी:

राजकीय पक्षांमध्ये या विषयावर मतभेद आहेत. काही पक्षांना वाटते की राजकीय पटलावर सतत उपस्थिती हवी, तर काहींना ही संकल्पना देशाच्या स्थिरतेसाठी योग्य वाटते.

"एक देश, एक निवडणूक" संदर्भातील विविध समित्यांच्या शिफारसी:

1. विधी आयोग (Law Commission) अहवाल (2018):

- संविधानात आवश्यक ते बदल केल्यास, एकत्रित निवडणुका घेणे शक्य आहे.
- राजकीय पक्षांनी आणि राज्यांनी यावर सहमती दर्शवावी.
- विशेष बाब म्हणून, काही राज्यांमध्ये सुरुवातीला प्रयोग म्हणून हा बदल करता येईल.

2. निवडणूक सुधारणा समिती (Election Reform Committee) अहवाल:

- सर्व निवडणुका एकत्रित घेण्यास तांत्रिक अडचणी असल्या तरी, मोठ्या प्रमाणात आर्थिक बचत होऊ शकते.
- देशाच्या निवडणूक पद्धतीत दीर्घकालीन स्थिरता निर्माण होईल.

3. संसदेच्या स्थायी समितीचा (Parliamentary Standing Committee) अहवाल (2015):

- एकत्रित निवडणुका घेतल्यास विकास कार्यामध्ये सातत्य राहील.
- निवडणुकीसाठी सुरक्षेवर होणारा खर्च आणि वेळ कमी होईल.
- पुढील 10-15 वर्षांत हा बदल शक्य असल्याचा अंदाज.

संसदीय संयुक्त समितीची भूमिका:

- संसदीय संयुक्त समिती (JPC) हे विधेयक सखोल तपासणार आणि सर्व पक्षांचा विचार करून अंतिम शिफारसी देणार आहे.
- समिती घटनेत सुधारणा, निवडणूक पद्धती, राज्य सरकारांच्या भूमिकेचा अभ्यास करून आवश्यक बदल सुचवेल.

निष्कर्ष:

"एक देश, एक निवडणूक" संकल्पना भारतातील निवडणूक प्रक्रियेत ऐतिहासिक बदल घडवू शकते. मात्र, घटनेत मोठे बदल, संसाधन व्यवस्थापन, केंद्र-राज्य संबंध आणि राजकीय सहमती या प्रमुख मुद्द्यांवर स्पष्टता आवश्यक आहे. संसदीय संयुक्त समितीच्या अहवालानंतर या संकल्पनेच्या भवितव्याबाबत अधिक स्पष्टता मिळेल.

MPSC (राज्यसेवा नवीन पॅटर्न) बॅच - 2025

बॅच सुरू:
16 जानेवारी, 2025

परिचय आणि डेमो क्लास:
15 जानेवारी, 2025

Swapnil's IAS म्हणजे

- दर्जेदार शिकवणी
- परिक्षाभिमुख पद्धती
- यशाची परंपरा
- आकर्षक Discounts

Swapnil's IAS
D. P. Road, Talegaon Dabhade
Pune
9209084708
www.swapnilsias.co.in

श्री स्वप्नील हडपे सर

1.2 राज्यसभेच्या सभापतीविरुद्ध अविश्वास ठराव: संसदीय संघर्षाची नवी दिशा

संसदेत मोठी राजकीय घडामोड घडली आहे, कारण विरोधी पक्षांनी राज्यसभेचे सभापती (Rajya Sabha Chairperson) यांच्याविरोधात अविश्वास ठराव (No-Confidence Motion) सादर केला आहे. संसदीय लोकशाहीत ही अत्यंत गंभीर घटना असून, सत्ताधारी आणि विरोधी पक्षांमध्ये वाढत चाललेल्या संघर्षाचे प्रतीक आहे.

अविश्वास ठराव म्हणजे काय?

- अविश्वास ठराव हा संसदीय प्रक्रियेतील एक महत्वाचा भाग आहे, ज्याद्वारे सभागृहाचे सदस्य संसदीय पदावरील व्यक्तीबाबत विश्वास आहे की नाही हे व्यक्त करतात.
- राज्यसभेच्या सभापतीविरुद्ध अविश्वास ठराव आणण्याची घटना भारताच्या संसदीय इतिहासात फारच दुर्मिळ आहे.
- भारतीय घटनेच्या अनुच्छेद 90 अंतर्गत, राज्यसभेच्या उपसभापतीविरुद्ध अविश्वास ठराव मांडता येतो, मात्र सभापती (जो उपराष्ट्रपती असतो) यांच्याविरुद्ध ठराव आणण्याची स्पष्ट तरतूद नाही.

विरोधी पक्षांचा आरोप आणि कारणे:

विरोधी पक्षांनी ठराव आणण्यामागे काही प्रमुख मुद्दे मांडले आहेत –

1. पक्षपातीपणा आणि निष्पक्षतेचा अभाव:

- विरोधी पक्षांचा आरोप आहे की सभापतींनी संसद चालवताना पक्षपाती भूमिका घेतली आहे.
- काही ठराव, चर्चांना परवानगी न देणे आणि काही प्रस्ताव फेटाळणे यावरून आक्षेप नोंदवला गेला आहे.

2. संसदीय प्रक्रिया आणि चर्चेवर निर्बंध:

- संसदेच्या कामकाजात विरोधी पक्षांना समान संधी न देणे, त्यांच्या आवाजाला दडपणे असे आरोप करण्यात आले आहेत.
- महत्वाच्या विषयांवर चर्चा टाळण्यात आल्याचा विरोधकांचा दावा आहे.

3. संसदीय शिस्त आणि निलंबन मुद्दा:

- संसदेच्या हिवाळी अधिवेशनात काही विरोधी खासदारांना निलंबित करण्यात आले, यावरून वाद निर्माण झाला.
- सभापतींनी पक्षपाती पद्धतीने ही कारवाई केल्याचा आरोप विरोधी पक्षांनी केला आहे.

सरकारची प्रतिक्रिया आणि सत्ताधारी पक्षाचा युक्तिवाद

सत्ताधारी पक्षाने विरोधकांच्या आरोपांना फेटाळून लावले असून, सभापतींच्या भूमिकेचे समर्थन केले आहे.

सरकारचे म्हणणे आहे की –

- सभापतींनी संसदीय प्रक्रिया आणि नियमांचे पालन करूनच निर्णय घेतले आहेत.
- विरोधकांना अनेकदा संसदेत आपले मुद्दे मांडण्याची संधी देण्यात आली आहे.
- संसदीय शिस्त आणि लोकशाही प्रक्रियांचे सुधारणा करण्यासाठी सभापतींनी योग्य भूमिका घेतली आहे.

संसदीय नियम आणि अविश्वास ठरावाची प्रक्रिया

- लोकसभेत (अनुच्छेद 75) पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळाविरुद्ध अविश्वास ठराव आणता येतो, मात्र राज्यसभेच्या सभापतींबाबत स्पष्ट तरतूद नाही.
- राज्यसभेच्या सभापतींची निवड राष्ट्रपतींच्या मार्गदर्शनाखाली होते, त्यामुळे त्यांना काढण्यासाठी वेगळी प्रक्रिया आवश्यक असते.
- संविधानात विशिष्ट नियम नसल्यामुळे, हा ठराव स्वीकृत होईल की नाही, यावर संसदीय समिती आणि कायदेतज्ज्ञ मत व्यक्त करतील.

राजकीय आणि घटनात्मक परिणाम

A. संसदीय लोकशाहीवरील परिणाम:

राज्यसभेच्या सभापतींविरुद्ध अविश्वास ठराव आणण्याचा राजकीय आणि घटनेशी संबंधित महत्त्वाचा परिणाम होऊ शकतो. संसदीय प्रक्रियेत निष्पक्षता राखण्याची गरज अधोरेखित केली जात आहे.

B. संसदेतील सत्ताधारी आणि विरोधी पक्षांमधील संघर्ष तीव्र होणार:

विरोधकांनी आणलेला हा ठराव पुढील राजकीय रणधुमाळीची नांदी ठरू शकतो.

सत्ताधारी आणि विरोधी पक्षांमध्ये भविष्यातील चर्चा अधिक आक्रमक होण्याची शक्यता आहे.

C. न्यायालयीन हस्तक्षेपाची शक्यता:

राज्यसभेच्या सभापतींविरुद्ध अविश्वास ठराव आणता येतो की नाही, यावरून कायदेशीर चर्चा सुरू होऊ शकते.

काही सदस्य या प्रकरणी सर्वोच्च न्यायालयात याचिका दाखल करू शकतात.

विविध समित्यांचे आणि संसदीय अहवालांचे निरीक्षण

1. संसद सुधारणा समिती (2015):

संसदीय प्रक्रियेचे योग्य पालन व्हावे आणि सभापतींनी सर्व पक्षांना समान संधी द्यावी.

राज्यसभेच्या सभापतींच्या भूमिकेबाबत अधिक स्पष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे असावीत.

2. विधी आयोगाचा अहवाल (2018):

राज्यसभेच्या सभापतींविरुद्ध अविश्वास ठराव आणण्याची प्रक्रिया घटनेत स्पष्ट करण्याची गरज आहे.

संसदीय कार्यवाहीतील निष्पक्षता राखण्यासाठी अधिक नियम निश्चित करण्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष

राज्यसभेच्या सभापतीविरुद्ध आणलेला अविश्वास ठराव हा भारतीय संसदीय इतिहासातील एक महत्वाचा टप्पा ठरू शकतो. यामुळे संविधानाच्या चौकटीत संसदीय प्रक्रिया आणि विरोधी पक्षांची भूमिका किती मजबूत आहे, यावर प्रकाश पडेल. पुढील काही आठवड्यांत यावर मोठे राजकीय आणि कायदेशीर वाद-विवाद होण्याची शक्यता आहे.

1.3 कम्युनिस्ट पक्षाचा (CPI) 100वा स्थापना दिवस – भारताच्या राजकीय इतिहासातील महत्वाचा टप्पा

1925 साली स्थापन झालेला कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया (CPI) 2025 मध्ये आपला 100वा स्थापना दिवस साजरा करत आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात तसेच कामगार, शेतकरी आणि सामाजिक चळवळींमध्ये या पक्षाने महत्वाची भूमिका बजावली आहे. एकेकाळी भारतीय राजकारणात प्रभावी असलेल्या CPI ने डाव्या विचारसरणीला चालना दिली आणि श्रमिक वर्गाचे नेतृत्व केले.

हा ऐतिहासिक टप्पा भारतातील कम्युनिस्ट चळवळीच्या योगदानाचे मूल्यमापन करण्याची संधी आहे. या लेखात आपण CPI च्या स्थापनेपासून आतापर्यंतच्या वाटचालीचा आढावा घेऊ.

◆ कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया (CPI) – स्थापनाकाळ आणि विकास

◆ स्थापना आणि सुरुवातीची वर्षे:

- ✓ 1925 मध्ये कानपूर येथे कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना झाली.
- ✓ सोव्हिएत युनियनच्या क्रांतीचा प्रभाव आणि मार्क्सवादी विचारसरणीमुळे भारतातही साम्यवादाची बीजे रुजू लागली.
- ✓ CPI ने ब्रिटीशविरोधी लढ्याला श्रमिक चळवळीशी जोडण्याचा प्रयत्न केला.

◆ स्वातंत्र्यलढ्यातील भूमिका:

- ✓ CPI ने ब्रिटिशांविरुद्ध आंदोलन आणि शेतकरी व कामगार संघटनांचे नेतृत्व केले.
- ✓ दुसऱ्या महायुद्धात पक्षाने सोव्हिएत युनियनची बाजू घेतली, त्यामुळे काही काळ ब्रिटिश धोरणांशी तडजोड केली.
- ✓ 1942 च्या चलेजाव चळवळीमध्ये CPI चे धोरण संमिश्र राहिले, त्यामुळे पक्षावर टीका झाली.

◆ स्वातंत्र्यानंतरचा प्रभाव:

- ✓ 1950-60 च्या दशकात CPI भारतीय राजकारणात प्रभावी पक्ष बनला.
- ✓ 1957 मध्ये केरळमध्ये CPI च्या EMS नाम्बूद्रीपाद सरकारने पहिले लोकशाही मार्गाने निवडून आलेले कम्युनिस्ट सरकार स्थापन केले.

- ✓ 1964 मध्ये पक्षामध्ये फूट पडली आणि CPI (M) हा वेगळा पक्ष निर्माण झाला.
- ✓ पुढील काळात CPI आणि CPI (M) यांनी डाव्या चळवळींमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

◆ CPI चे महत्त्वपूर्ण योगदान

कामगार आणि शेतकरी चळवळी

- ✓ CPI ने ट्रेड युनियन चळवळींना चालना दिली.
- ✓ भारतातील कामगार हक्कांसाठी आणि शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांसाठी लढणाऱ्या चळवळींमध्ये CPI आघाडीवर राहिला.
- ✓ किरायदार संरक्षण, जमिनीचे पुनर्वाटप आणि किमान वेतनासाठी आंदोलन केले.

सामाजिक न्याय आणि राजकीय संघर्ष

- ✓ दलित, आदिवासी आणि इतर वंचित गटांच्या हक्कांसाठी पक्षाने भूमिका घेतली.
- ✓ संविधानिक लोकशाही टिकवण्यासाठी आणि फॅसिझमविरोधात लढण्यासाठी CPI ने वेळोवेळी भूमिका घेतली.
- ✓ 1975 च्या आणीबाणीत CPI ने सरकारला पाठिंबा दिला, त्यामुळे पक्षाच्या निर्णयावर मोठी टीका झाली.

आंतरराष्ट्रीय डाव्या चळवळीशी संबंध

- ✓ CPI ने सोव्हिएत युनियनच्या धोरणांना पाठिंबा दिला आणि भारतात डाव्या विचारसरणीचा प्रचार केला.
- ✓ 1964 नंतर CPI (M) आणि CPI मध्ये साम्यवादी धोरणांवर मतभेद वाढले.

◆ वर्तमान स्थिती आणि आव्हाने

♦ कम्युनिस्ट पक्षाची घटती ताकद:

- ✓ 1990 च्या दशकानंतर जागतिक स्तरावर समाजवादी अर्थव्यवस्थांचा प्रभाव कमी झाला.
- ✓ उदारीकरण आणि जागतिकीकरणानंतर CPI आणि डाव्या पक्षांची ताकद घटू लागली.
- ✓ पश्चिम बंगाल आणि त्रिपुरामध्ये सत्तेत राहिलेल्या डाव्या पक्षांना नंतर पराभव पत्करावा लागला.

♦ नव्या युगातील भूमिका:

- ✓ श्रमिक आणि शेतकरी आंदोलनांमध्ये CPI अजूनही सक्रिय आहे.
- ✓ सामाजिक न्याय, पर्यावरणवाद आणि श्रमिक अधिकार यांसारख्या विषयांवर पक्षाने पुन्हा लक्ष केंद्रित करण्यास सुरुवात केली आहे.
- ✓ भारतातील डाव्या चळवळींना नवीन उर्जेने पुन्हा संघटित करण्याची गरज आहे.

निष्कर्ष

कम्युनिस्ट पक्षाच्या स्थापनेला 100 वर्षे पूर्ण होत असताना, भारतीय राजकारणावर त्याने केलेला प्रभाव विचार करण्यासारखा आहे. स्वातंत्र्यलढ्यातील भूमिका, कामगार आणि शेतकरी चळवळींना दिशा देणे आणि लोकशाहीच्या सुरक्षेसाठी भूमिका घेणे हे CPI चे महत्त्वाचे योगदान ठरले आहे.

मात्र, आधुनिक भारताच्या बदलत्या राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीमध्ये CPI ला स्वतःला पुनर्रचित करावे लागेल. भविष्यात, श्रमिक आणि वंचित वर्गाच्या हक्कांसाठी लढण्याच्या परंपरेतून पक्ष नव्या आव्हानांचा सामना करू शकतो.

SWAPNIL'S IAS
From Dream to Reality

UPSC पूर्व परीक्षा बॅच 2025

बॅच सुरू:
10 फेब्रुवारी, 2025

₹9,999/-

Swapnil's IAS म्हणजे

- दर्जेदार शिकवणी
- परिक्षाभिमुख पद्धती
- यशाची परंपरा
- आकर्षक Discounts

श्री स्वप्नील हडपे सर

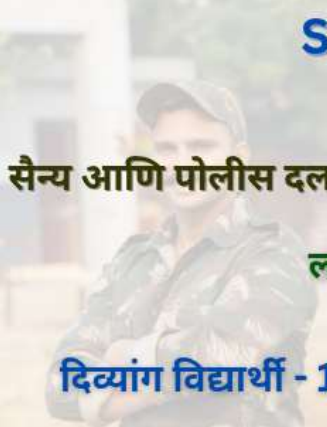
Swapnil's IAS
D. P. Road, Talegaon Dabhade, Pune
9209084708
www.swapnilsias.co.in

Swapnil's IAS आहे सर्वासाठी

Discounts

- सैन्य आणि पोलीस दल - 10%
- लघू आणि सीमांत शेतकऱ्यांची मुले - 20%
- दिव्यांग विद्यार्थी - 15%
- शहीदांची मुले - 25%
- महिला विद्यार्थी - 33%
- आई वडिल हयात नाहीत - 40%

2. आंतरराष्ट्रीय संबंध

2.1 श्रीलंकेचे राष्ट्रपती भारत दौऱ्यावर: द्विपक्षीय सहकार्याला चालना

श्रीलंकेचे राष्ट्रपती **अनुरा कुमारा दिसानायके** आपल्या पहिल्या अधिकृत परदेश दौऱ्यावर भारतात दाखल झाले आहेत. ही भेट केवळ सौजन्य भेट नसून भारत-श्रीलंका द्विपक्षीय संबंध अधिक दृढ करण्याच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाची आहे.

भारत-श्रीलंका संबंधांचे महत्त्व

भारत आणि श्रीलंका यांच्यात ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक नातेसंबंध असून, हिंद महासागर क्षेत्रातील (IOR) दोन्ही देशांसाठी सहकार्य आवश्यक आहे.

- **भू-राजकीयदृष्ट्या महत्त्व:** श्रीलंका हा भारताच्या दक्षिणेकडील अत्यंत महत्त्वाचा शेजारी देश आहे. चीनच्या वाढत्या प्रभावाच्या पार्श्वभूमीवर भारतासाठी हा दौरा महत्त्वाचा आहे.
- **आर्थिक सहकार्य:** श्रीलंकेतील आर्थिक संकटावर मात करण्यासाठी भारताने मोठ्या प्रमाणावर मदत केली आहे.
- **सुरक्षा आणि संरक्षण:** समुद्री सुरक्षा, दहशतवादविरोधी कारवाई आणि संरक्षण सहकार्य महत्त्वाचे मुद्दे असतील.

श्रीलंकेच्या राष्ट्रपतींच्या भारत भेटीचे उद्दीष्ट

- ◆ राजनैतिक आणि आर्थिक संबंध बळकट करणे.
- ◆ सागरी सुरक्षा आणि व्यापार मार्गांविषयी चर्चा.
- ◆ विकास प्रकल्प आणि पायाभूत सुविधा क्षेत्रातील सहकार्य.
- ◆ चिनी प्रभाव रोखण्याच्या उपाययोजनांवर भारताशी समन्वय.

चर्चेतील महत्त्वाचे मुद्दे

1. आर्थिक मदत आणि गुंतवणूक:

- ☐ भारताने श्रीलंकेला 4 अब्ज डॉलरहून अधिक आर्थिक मदत केली आहे.
- ☐ भविष्यातील व्यापार करार आणि आर्थिक स्थैर्य राखण्यासाठी सहकार्याची अपेक्षा.
- ☐ चहा, मसाले आणि वस्त्रोद्योगातील व्यापार वाढवण्याचा प्रयत्न.

2. भारत-श्रीलंका ऊर्जा सहकार्य:

- ☐ भारत-श्रीलंका अंडरसी केबल प्रकल्प आणि पवन ऊर्जा प्रकल्पांमध्ये भारताची गुंतवणूक.
- ☐ नवीकरणीय ऊर्जा आणि इंधन पुरवठ्यावर चर्चा होण्याची शक्यता.

3. सागरी सुरक्षा आणि हिंद महासागरातील सहकार्य:

- ☐ चीनच्या वाढत्या उपस्थितीला तोंड देण्यासाठी सागरी सुरक्षा आणि गुप्तचर सहकार्य वाढवण्याची गरज.
- ☐ 'कोलंबो सिक्युरिटी कॉन्क्लेव्ह' अंतर्गत सहकार्य वाढवण्यावर भर.

4. तमिळ समुदाय आणि राजकीय सुधारणा:

- ☐ श्रीलंकेतील तमिळ अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याच्या मुद्द्यावर भारत आग्रही.
- ☐ 13व्या घटनादुरुस्तीच्या अंमलबजावणीसाठी भारताचा पाठपुरावा.

5. व्यापार आणि कनेक्टिव्हिटी:

- ☐ कोलंबो-मदुराई विमानसेवा, नौदल वाहतूक मार्ग आणि पर्यटन क्षेत्रात सहकार्य.
- ☐ 'एक्ट ईस्ट पॉलिसी' अंतर्गत दक्षिण आशियातील कनेक्टिव्हिटी वाढवण्याचा प्रयत्न.

भारत-श्रीलंका संबंध सुधारण्यासाठी पूर्वीच्या समित्यांचे अहवाल

A. पंचायती राज समिती (13व्या घटनादुरुस्तीबाबत):

- ☐ श्रीलंकेत तमिळ समाजाला अधिक स्वायत्तता आणि राजकीय प्रतिनिधित्व देण्याची शिफारस.
- ☐ भारताच्या दबावानंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी सुधारणा प्रस्तावित.

B. भारत-श्रीलंका आर्थिक सहकार्य समिती:

- ☐ व्यापार व गुंतवणुकीसाठी दोन्ही देशांनी मुक्त व्यापार करार (FTA) मजबूत करण्याची गरज असल्याचे नमूद.
- ☐ श्रीलंकेतील भारतीय कंपन्यांना अधिक संधी निर्माण करण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणा आवश्यक.

C. सागरी सुरक्षा समिती (Indian Ocean Security Report):

- ☐ श्रीलंकेतील हंबनटोटा बंदराचा चीनकडून वाढता वापर भारताच्या दृष्टीने धोरणात्मक चिंता निर्माण करणारा.
- ☐ भारताने सागरी सुरक्षेसाठी श्रीलंकेसोबत अधिक रणनीती ठरवण्याची गरज असल्याचे स्पष्ट.

भविष्यातील परिणाम आणि धोरणात्मक महत्त्व

- ◆ भारत-श्रीलंका संबंधांचा हिंद महासागर क्षेत्रावर परिणाम होईल.
- ◆ श्रीलंका भारताचा प्रमुख व्यापार भागीदार म्हणून उभा राहण्याची संधी.
- ◆ चीनच्या वाढत्या प्रभावाला रोखण्यासाठी भारताने श्रीलंकेत अधिक गुंतवणूक करावी लागेल.
- ◆ तमिळ समाजाच्या मुद्द्यांवर ठोस पावले उचलण्याची गरज.

निष्कर्ष

श्रीलंकेचे राष्ट्रपती अनुरा कुमारा दिसानायके यांचा हा दौरा भारत-श्रीलंका संबंध नव्याने मजबूत करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरणार आहे. सागरी सुरक्षा, आर्थिक सहकार्य आणि तमिळ मुद्द्यांवर दोन्ही देशांनी एकत्र येऊन काम करणे अत्यंत

गरजेचे आहे. पुढील काही महिन्यांत श्रीलंकेच्या आर्थिक सुधारणा आणि भारताच्या गुंतवणुकीसंदर्भातील धोरणांचा मोठा परिणाम दिसून येईल.

2.2 भारताचे पंतप्रधान 43 वर्षांनंतर कुवेत दौऱ्यावर – द्विपक्षीय संबंधांना नवी चालना

भारताचे पंतप्रधान 43 वर्षांनंतर कुवेतच्या अधिकृत दौऱ्यावर गेले असून, हा दौरा भारत आणि कुवेतमधील व्यापार, गुंतवणूक, ऊर्जा सहकार्य, आणि भारतीय समुदायाच्या कल्याणासाठी अत्यंत महत्वाचा मानला जात आहे. भारत आणि कुवेत यांच्यातील इतिहास, सामरिक स्थान, आणि ऊर्जा सहकार्याच्या पार्श्वभूमीवर हा दौरा निर्णायक ठरणार आहे.

भारत-कुवेत संबंधांचे महत्त्व

- ◆ ऊर्जा क्षेत्रातील भागीदारी: कुवेत भारतासाठी कच्च्या तेलाचा एक प्रमुख पुरवठादार आहे.
- ◆ व्यापार आणि गुंतवणूक: कुवेतमध्ये भारतीय कंपन्यांसाठी मोठ्या प्रमाणावर संधी उपलब्ध आहेत.
- ◆ भारतीय कामगार आणि समुदाय: १० लाखांहून अधिक भारतीय नागरिक कुवेतमध्ये राहतात, जे देशाच्या अर्थव्यवस्थेस मोठा हातभार लावतात.
- ◆ सामरिक आणि राजनैतिक महत्त्व: मध्य-पूर्वेत भारताचा प्रभाव वाढवण्यासाठी कुवेतबरोबरचे संबंध महत्वाचे आहेत.

दौऱ्यातील प्रमुख मुद्दे आणि सहकार्याच्या दिशा

1. ऊर्जा सहकार्य आणि तेल व्यापार:

- ☐ कुवेत भारताला कच्च्या तेलाचा सातवा सर्वात मोठा पुरवठादार आहे.
- ☐ भारताने दीर्घकालीन ऊर्जा सुरक्षा भागीदारी करण्याची इच्छा व्यक्त केली.
- ☐ कुवेत पेट्रोलियम कॉर्पोरेशन (KPC) आणि भारतीय कंपन्यांमध्ये नवीन करार होण्याची शक्यता.

2. व्यापार आणि गुंतवणूक वाढवण्यासाठी करार:

- ☐ भारत आणि कुवेत यांच्यातील द्विपक्षीय व्यापार 2023 मध्ये 12 अब्ज डॉलर होता.
- ☐ उद्योग, स्टार्टअप, आणि नवीन तंत्रज्ञान क्षेत्रात गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यावर भर.
- ☐ भारताच्या 'मेक इन इंडिया' आणि 'स्टार्टअप इंडिया' योजनेत कुवेती कंपन्यांची गुंतवणूक आकर्षित करण्याचा प्रयत्न.

3. भारतीय समुदायाच्या कल्याणासाठी उपाययोजना:

- ☐ कुवेतमध्ये भारतीय कामगारांसाठी अधिक सुरक्षित आणि अनुकूल धोरण ठरवण्यासाठी चर्चासत्रे.
- ☐ व्हिसा आणि नोकरीसंबंधी नियम अधिक सोपे करण्यावर भर.

☐ भारतीय विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक आणि संशोधन संधी विकसित करण्याच्या चर्चा.

4. संरक्षण आणि सामरिक सहकार्य:

☐ हिंद महासागरातील सुरक्षा सहकार्यावर चर्चा.

☐ संयुक्त लष्करी सराव, सायबर सुरक्षा आणि दहशतवादविरोधी कारवाईसाठी नवीन सामंजस्य करार (MoUs) होण्याची शक्यता.

☐ मुक्त आणि सुरक्षित समुद्री वाहतुकीसाठी सहकार्य वाढवण्याचा प्रयत्न.

5. खाद्यसुरक्षा आणि कृषी सहकार्य:

☐ भारत कुवेतला मोठ्या प्रमाणावर तांदूळ, फळे आणि मसाले निर्यात करतो.

☐ कृषी क्षेत्रात तंत्रज्ञान आणि गुंतवणुकीसाठी दोन्ही देशांनी सहकार्य वाढवण्याचा निर्णय घेतला.

भारत-कुवेत संबंध सुधारण्यासाठी पूर्वीच्या समित्यांचे अहवाल

1. भारतीय परराष्ट्र व्यवहार मंत्रालय (MEA) अहवाल:

☐ मध्य-पूर्वेतील ऊर्जा सहकार्य भारताच्या ऊर्जा सुरक्षिततेसाठी महत्वाचे आहे.

☐ भारताने GCC (Gulf Cooperation Council) देशांशी व्यापार आणि गुंतवणुकीचे नवे मार्ग शोधावेत.

2. निती आयोगाच्या धोरणात्मक शिफारसी:

☐ भारतीय कंपन्यांनी मध्य-पूर्वेतील पायाभूत सुविधा आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात अधिक गुंतवणूक करावी.

☐ कुवेतमध्ये भारतीय कामगारांसाठी संरक्षणात्मक धोरणे राबवण्याची गरज.

3. संयुक्त अरब अमिराती (UAE)-भारत व्यापक आर्थिक सहकार्य करार (CEPA) यशानंतर कुवेतसाठी धोरण:

☐ UAE प्रमाणेच कुवेतसोबत द्विपक्षीय व्यापार करार करण्यावर भर.

☐ कुवेतच्या लॉजिस्टिक्स आणि वाहतूक क्षेत्रात भारतीय कंपन्यांनी गुंतवणूक करावी.

भविष्यातील परिणाम आणि धोरणात्मक महत्त्व

☑ भारताच्या ऊर्जा सुरक्षिततेला गती मिळेल.

☑ भारतीय कंपन्यांसाठी कुवेतमध्ये मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणुकीच्या संधी.

☑ भारतीय कामगारांसाठी अधिक सुरक्षित आणि अनुकूल धोरणे.

☑ भारताचा मध्य-पूर्वेतील वाढता प्रभाव अधिक बळकट होईल.

निष्कर्ष

43 वर्षांनंतर झालेला हा दौरा भारत-कुवेत संबंध दृढ करण्यासाठी महत्वाचा टप्पा ठरणार आहे. ऊर्जा सहकार्य, व्यापार, भारतीय कामगारांचे कल्याण आणि संरक्षण क्षेत्रातील सहकार्य हे या दौऱ्याचे प्रमुख मुद्दे आहेत. भारताने मध्य-पूर्वेतील धोरण अधिक मजबूत करत, कुवेतसारख्या देशांसोबत दीर्घकालीन आर्थिक आणि राजनैतिक संबंध विकसित करणे गरजेचे आहे.

2.3 नेपाल आणि चीनमध्ये Belt and Road Initiative (BRI) सहकार्य फ्रेमवर्क करार

नेपाल आणि चीन यांनी अलीकडेच Belt and Road Initiative (BRI) सहकार्य फ्रेमवर्क करारावर स्वाक्षरी केली आहे. हा करार द्विपक्षीय व्यापार, पायाभूत सुविधा विकास, वाहतूक, ऊर्जा, आणि पर्यटन क्षेत्रातील सहकार्य वाढवण्यासाठी निर्णायक ठरणार आहे. चीनच्या BRI प्रकल्पांतर्गत नेपालमध्ये रेल्वे, महामार्ग, जलविद्युत प्रकल्प आणि औद्योगिक कॉरिडॉर विकसित करण्यावर भर देण्यात आला आहे.

Belt and Road Initiative (BRI) म्हणजे काय?

- ◆ चीनने 2013 मध्ये BRI हा बहुपक्षीय पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक विकास प्रकल्प सुरू केला.
- ◆ एशिया, युरोप आणि आफ्रिकेतील 150 हून अधिक देश या उपक्रमाचा भाग आहेत.
- ◆ यामध्ये सागरी रेशीम मार्ग (Maritime Silk Road) आणि भूमीवरील रेशीम मार्ग (Silk Road Economic Belt) अंतर्भूत आहे.
- ◆ BRI अंतर्गत रेल्वे, महामार्ग, औद्योगिक झोन, ऊर्जा प्रकल्प आणि बंदरे विकसित केली जात आहेत.

नेपाल-चीन BRI कराराचे प्रमुख मुद्दे

1. चीन-नेपाल पायाभूत सुविधा विकास:

- ☐ चीन 'Trans-Himalayan Multi-Dimensional Connectivity Network' अंतर्गत नेपालमध्ये रेल्वे आणि महामार्ग विस्तार प्रकल्प सुरू करणार आहे.
- ☐ 'केरुंग-काठमांडू रेल्वे' हा BRI अंतर्गत महत्वाचा प्रकल्प असून तो चीनच्या 'तिबेट-नेपाल' दळणवळण नेटवर्कचा भाग असेल.
- ☐ नेपालमधील सीमेवरील रस्ते आणि लॉजिस्टिक हबच्या विकासासाठी निधी आणि तांत्रिक मदत.

2. जलविद्युत आणि ऊर्जा सहकार्य:

- ☐ चीन नेपालमध्ये जलविद्युत प्रकल्प उभारून ऊर्जा निर्यात वाढवण्यावर भर देणार आहे.
- ☐ नेपालच्या कर्णाली आणि अरुण नद्यांवर मोठे जलविद्युत प्रकल्प उभारण्याचे उद्दिष्ट.
- ☐ ऊर्जा ट्रान्समिशन नेटवर्क मजबूत करून दक्षिण आशियामध्ये वीज निर्यात करण्याचा प्रयत्न.

3. व्यापार आणि गुंतवणूक:

- ☐ नेपालच्या वस्त्रोद्योग, कृषी उत्पादन आणि पर्यटन क्षेत्रात चीनने गुंतवणूक करण्याचा प्रस्ताव दिला.
- ☐ चीनच्या 'Chongqing Logistics Hub' द्वारे नेपालला चीनच्या मोठ्या बाजारपेठेशी जोडण्याची योजना.
- ☐ सीमावर्ती व्यापार सुलभ करण्यासाठी 'Nepal-China Free Trade Agreement' च्या शक्यतेवर चर्चा.

4. पर्यटन आणि सांस्कृतिक सहकार्य:

- ☐ चीनने 'Visit Nepal Year 2025' अंतर्गत नेपाली पर्यटनाला चालना देण्यासाठी आर्थिक मदत जाहीर केली.
- ☐ बौद्ध परंपरा आणि सांस्कृतिक वारसा जपण्यासाठी संयुक्त उपक्रम सुरू करण्याचे आश्वासन.

5. सुरक्षा आणि सीमावर्ती सहकार्य:

- ☐ सिमेवरील सुरक्षा, कस्टम्स व्यवस्थापन आणि दहशतवादविरोधी सहकार्यावर भर.
- ☐ तिबेटमधील स्थिती आणि निर्वासित तिबेटीयन समुदायाविषयी चर्चा.

भारताच्या दृष्टिकोनातून या कराराचे परिणाम

- ✓ नेपाळमध्ये चीनचा वाढता प्रभाव भारतासाठी धोरणात्मक आव्हान ठरू शकतो.
- ✓ भारतातील 'Neighborhood First Policy' अंतर्गत नेपाळसोबत भारताने पायाभूत सुविधा आणि व्यापार वाढवण्यावर भर द्यावा.
- ✓ भारत-नेपाल-चीन त्रिपक्षीय सहकार्याचे नवे मॉडेल विकसित करण्याची संधी.

निष्कर्ष

नेपाळ आणि चीन यांच्यातील BRI करार दक्षिण आशियाच्या भू-राजकीय आणि आर्थिक संदर्भात महत्त्वपूर्ण आहे. नेपाळसाठी हा करार पायाभूत सुविधा विकास आणि व्यापाराच्या संधी निर्माण करू शकतो, पण चीनच्या वाढत्या प्रभावामुळे भारतासाठी धोरणात्मक आव्हान निर्माण होण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे भारताने स्वतःचे गुंतवणूक आणि सहकार्य मॉडेल अधिक गतिशील करण्याची गरज आहे.

2.4 भारताच्या परकीय थेट गुंतवणुकीत (FDI) ऐतिहासिक टप्पा – \$1 ट्रिलियन पार

भारताने एप्रिल 2000 ते सप्टेंबर 2024 या कालावधीत एकूण \$1.033 ट्रिलियन (1033.40 अब्ज डॉलर्स) इतकी परकीय थेट गुंतवणूक (Foreign Direct Investment - FDI) आकर्षित केली आहे. औद्योगिक धोरण आणि अंतर्गत व्यापार प्रोत्साहन विभागाच्या (DPIIT) ताज्या आकडेवारीनुसार, हा ऐतिहासिक टप्पा पार करत भारत आता जगातील आघाडीच्या FDI आकर्षित करणाऱ्या अर्थव्यवस्थांमध्ये सामील झाला आहे.

FDI म्हणजे काय?

- ☐ परकीय थेट गुंतवणूक (FDI) म्हणजे विदेशी कंपन्यांकडून भारतातील कंपन्यांमध्ये केलेली भांडवली गुंतवणूक.
- ☐ भारताच्या अर्थव्यवस्थेत उत्पादन, सेवा, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि रोजगार निर्मितीमध्ये FDI महत्त्वाची भूमिका बजावते.
- ☐ सरकारच्या 'मेक इन इंडिया', 'स्टार्टअप इंडिया' आणि उत्पादन संलग्न प्रोत्साहन (Production Linked Incentive - PLI) योजनांमुळे भारतामध्ये FDI वाढीस मदत झाली आहे.

FDIच्या ऐतिहासिक वाढीची कारणे

1. सुधारित धोरणे आणि गुंतवणूक अनुकूल वातावरण:

- ✓ FDI धोरणातील सुधारणा – ऑटोमॅटिक रूटद्वारे अनेक क्षेत्रांत 100% गुंतवणुकीस परवानगी.
- ✓ सरलीकृत परवाना प्रक्रिया, सुलभ व्यवसाय करण्याचे (Ease of Doing Business) सुधारित निर्देशांक.
- ✓ PLI योजना आणि भारतात उत्पादनाला चालना देण्यासाठी सरकारची भक्कम रणनीती.

2. भारताचे आकर्षक बाजारपेठेतील स्थान:

- ✓ 1.4 अब्ज लोकसंख्या आणि वेगाने वाढणारा मध्यमवर्ग हे गुंतवणूकदारांसाठी मोठे आकर्षण.
- ✓ तंत्रज्ञान, ई-कॉमर्स, ऑटोमोबाईल्स आणि वित्तीय सेवा क्षेत्रात प्रचंड वाढ.
- ✓ आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी भारत हा उत्पादन आणि निर्यातीचा प्रमुख केंद्र म्हणून उदयास येत आहे.

3. प्रमुख क्षेत्रांमध्ये वाढलेली FDI:

- ✦ सेवा क्षेत्र – IT, टेलिकॉम आणि बँकिंग क्षेत्रातील मोठी गुंतवणूक.
- ✦ उत्पादन क्षेत्र – ऑटोमोबाईल्स, इलेक्ट्रॉनिक्स, आणि फार्मा क्षेत्राला FDIचा मोठा लाभ.
- ✦ E-commerce आणि स्टार्टअप्स – Amazon, Walmart (Flipkart), Google आणि Microsoft यांसारख्या कंपन्यांकडून मोठी गुंतवणूक.

FDI मध्ये सर्वाधिक गुंतवणूक करणारे देश

DPIIT च्या आकडेवारीनुसार, भारतात सर्वाधिक FDI खालील देशांकडून आली आहे –

- ◆ सिंगापूर – 29%
- ◆ मॉरिशस – 21%
- ◆ यूएसए – 10%
- ◆ नेदरलँड्स – 6%
- ◆ जपान – 6%

☐ सिंगापूर आणि मॉरिशस हे भारतात येणाऱ्या FDIसाठी मोठे मार्ग बनले आहेत, कारण तिथून येणाऱ्या गुंतवणुकींना करसवलतीचा लाभ मिळतो.

FDI संदर्भातील महत्त्वपूर्ण धोरणे आणि सुधारणा

A. 'मेक इन इंडिया' आणि उत्पादन प्रोत्साहन योजना (PLI Scheme):

- ☐ मेक इन इंडिया योजनेमुळे भारतातील उत्पादन क्षेत्रात मोठी वाढ झाली.
- ☐ PLI योजनेमुळे इलेक्ट्रॉनिक्स, फार्मा, ऑटोमोबाईल्स, आणि ग्रीन एनर्जी क्षेत्रांत मोठी गुंतवणूक आकर्षित झाली.

B. स्टार्टअप इंडिया आणि डिजिटल इंडिया:

- ☐ स्टार्टअप इंडिया अंतर्गत परदेशी गुंतवणूक वाढली असून भारत जगातील तिसऱ्या क्रमांकाचे स्टार्टअप इकोसिस्टम बनले आहे.
- ☐ फिनटेक आणि डिजिटल पेमेंट क्षेत्रातील कंपन्यांमध्ये मोठी FDI गुंतवणूक झाली आहे.

C. 'ईज ऑफ डुइंग बिझनेस' सुधारणा:

- ☐ भांडवली नियंत्रण (Capital Controls) कमी करणे आणि FDI मंजूरी प्रक्रिया वेगवान करणे.
- ☐ सिंगल विंडो सिस्टम लागू केल्यामुळे परदेशी कंपन्यांसाठी भारतात गुंतवणूक करणे सुलभ झाले.

FDI वाढीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

- ☑ उद्योग आणि उत्पादन क्षेत्राचा वेगाने विकास.
- ☑ जास्त रोजगारनिर्मिती आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण.
- ☑ GDP वाढ आणि निर्यातक्षमतेत वाढ.
- ☐ FDIचा प्रभाव भारतीय स्टार्टअप्सवरही मोठा आहे. 2023 मध्ये भारतात 110 हून अधिक युनिकॉर्न स्टार्टअप्स तयार झाले आहेत.

FDI संदर्भात तज्ज्ञ समित्यांच्या शिफारसी

अर्जुन सेनगुप्ता समिती (2005):

- ☐ FDI धोरण पारदर्शक बनवून गुंतवणूकदारांचा विश्वास वाढवावा.
- ☐ MSME क्षेत्रासाठी FDI सुलभ करण्याच्या शिफारसी.

रघुराम राजन समिती (2008):

- ☐ उत्पादन क्षेत्रासाठी भारताला 'Global Manufacturing Hub' बनवण्याच्या संधीचे विश्लेषण.
- ☐ FDI मंजूरी प्रक्रिया वेगवान करण्याच्या शिफारसी.

DIPP अहवाल (2018):

- ☐ सेवा क्षेत्रात अधिक FDI खुली करण्याची गरज.
- ☐ नवीन तंत्रज्ञान आणि संशोधन-विकासात गुंतवणुकीला प्रोत्साहन द्यावे.

निष्कर्ष

भारताने \$1 ट्रिलियन FDI मिळवण्याचा ऐतिहासिक टप्पा पार केला आहे, ज्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीला मोठी चालना मिळेल.

सरकारच्या सुधारीत धोरणांमुळे उत्पादन, तंत्रज्ञान आणि स्टार्टअप क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर परदेशी गुंतवणूक आकर्षित झाली आहे.

आगामी काळात भारताने अधिक सुसंगत आणि पारदर्शक FDI धोरण राबवून जागतिक स्तरावर 'निर्मिती व निर्यात केंद्र' म्हणून स्थान निर्माण करणे आवश्यक आहे.

2.5 Investment Facilitation for Development Agreement (IFDA): भारत आणि दक्षिण आफ्रिकेचा विरोध

जागतिक व्यापार संघटना (WTO) मध्ये चीनच्या नेतृत्वाखाली प्रस्तावित 'Investment Facilitation for Development Agreement (IFDA)' विरोधात भारत आणि दक्षिण आफ्रिकेने आपली भूमिका स्पष्टपणे मांडली आहे.

या प्रस्तावाचा उद्देश जागतिक स्तरावर गुंतवणुकीचे नियमन सुलभ करणे आणि अधिक पारदर्शक बनवणे असा आहे. मात्र, भारताने यामुळे विकासशील देशांच्या सार्वभौम अधिकारांवर परिणाम होऊ शकतो, असा मुद्दा उपस्थित करत या प्रस्तावाला विरोध दर्शवला आहे.

IFDA म्हणजे काय?

- ☐ IFDA (Investment Facilitation for Development Agreement) हा WTO स्तरावर चर्चेत असलेला एक प्रस्ताव आहे, जो परदेशी गुंतवणुकीसाठी अधिक सुलभ नियम आणि प्रक्रिया निर्माण करण्यावर भर देतो.
- ☐ हा करार गुंतवणुकीच्या सुरक्षेसाठी नव्हे, तर गुंतवणूक प्रोत्साहन, पारदर्शकता आणि धोरण सुसंगती यासाठी आहे.
- ☐ IFDA बाध्यकारी (Legally Binding) असण्याची शक्यता आहे, ज्यामुळे विकासशील आणि अल्पविकसित देशांवर मोठा प्रभाव पडू शकतो.

From Dream to Reality

IFDA प्रस्तावाचे मुख्य मुद्दे

- ☑ गुंतवणूक प्रक्रियेतील पारदर्शकता वाढवणे.
- ☑ नवीन गुंतवणुकीस अनुकूल वातावरण तयार करणे.
- ☑ नियामक आणि प्रशासकीय प्रक्रिया सुलभ करणे.
- ☑ FDI (परकीय थेट गुंतवणूक) मध्ये सुलभता आणणे आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकार्य वाढवणे.

☐ हा प्रस्ताव चीनच्या नेतृत्वाखाली सुमारे 110 WTO सदस्य देशांच्या गटाने पुढे आणला आहे.

भारत आणि दक्षिण आफ्रिका यांचा विरोध का?

1. WTO च्या कार्यक्षेत्राबाहेरचा प्रस्ताव:

☐ WTO ही मुख्यतः व्यापाराशी संबंधित संस्था आहे. मात्र, IFDA हा करार गुंतवणुकीला देखील व्यापारी करारांप्रमाणे बंधनकारक बनवण्याचा प्रयत्न करतो, जो WTO च्या मूळ कार्यक्षेत्रात बसत नाही.

2. राष्ट्रीय सार्वभौमत्व धोक्यात येण्याची शक्यता:

☐ भारतातील आणि दक्षिण आफ्रिकेतील धोरणकर्त्यांना चिंता आहे की, IFDA अंतर्गत मोठ्या विदेशी कंपन्यांना अधिक अधिकार मिळतील, ज्यामुळे स्थानिक धोरणांवर आणि नियमन यंत्रणांवर विपरीत परिणाम होऊ शकतो.

☐ FDI बाबतीत कोणते नियम स्वीकारायचे हे ठरवण्याचा अधिकार प्रत्येक देशाकडे असावा, परंतु IFDA करारामुळे तो कमी होऊ शकतो.

3. विकासशील देशांच्या धोरणात्मक स्वायत्ततेवर परिणाम:

☐ भारताने स्पष्ट केले आहे की, IFDA विकासशील देशांना त्यांच्या गरजांनुसार गुंतवणूक धोरण आखण्यास प्रतिबंध करू शकतो.

☐ महत्वाचे म्हणजे, IFDA मध्ये गुंतवणुकीच्या संरक्षणाबाबत कोणतेही प्रावधान नाही. त्यामुळे केवळ परकीय गुंतवणुकीस प्रोत्साहन दिले जाईल, पण त्यांच्या जबाबदाऱ्या ठरवल्या जाणार नाहीत.

4. बहुपक्षीयतेचा अभाव:

☐ IFDA WTO च्या सर्वसहमतीच्या तत्वावर (Consensus Principle) आधारलेला नाही, तर काही देशांनी मिळून पुढे आणलेला प्रस्ताव आहे.

☐ यामुळे WTO च्या प्रक्रिया आणि व्यापारी सहकार्याच्या तत्वांना तडा जाऊ शकतो.

भारताच्या बाजूने प्रमुख युक्तिवाद

✦ WTO मधील व्यापार विषयक गुंतवणूक करार (TRIMS Agreement) आणि द्विपक्षीय गुंतवणूक करार (Bilateral Investment Treaties - BITs) आधीच अस्तित्वात आहेत.

✦ नवीन गुंतवणूक करार बाध्यकारी ठरल्यास, भविष्यात धोरणात्मक निर्णय घेण्याची भारताची क्षमता मर्यादित होईल.

✦ सार्वजनिक हित आणि राष्ट्रीय धोरणांवर विदेशी गुंतवणूकदारांच्या दाव्यांचा अधिक प्रभाव पडण्याची शक्यता आहे.

WTO मधील भारताच्या भूमिकेचा महत्त्वाचा भाग

✦ भारताने याआधीही WTO मध्ये TRIPS सुधारणा, कृषी अनुदाने, आणि सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) संदर्भात स्वतःचे हितसंबंध स्पष्टपणे मांडले आहेत.

✦ IFDA वरून भारताने पुन्हा एकदा स्पष्ट केले आहे की, जागतिक व्यापार आणि गुंतवणूक संबंधी नियम ठरवताना संपूर्ण बहुपक्षीय सहमती असणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष

- ☐ IFDA हा एक विवादास्पद प्रस्ताव आहे, जो परदेशी गुंतवणूकदारांसाठी सोयीस्कर ठरेल, परंतु विकासशील देशांच्या स्वायत्ततेवर परिणाम करू शकतो.
- ☐ भारत आणि दक्षिण आफ्रिकेचा विरोध जागतिक दक्षिणेकडील (Global South) देशांच्या स्वायत्ततेच्या संरक्षणाचा मुद्दा अधोरेखित करतो.
- ☐ भविष्यात, WTO स्तरावर अशा करारांबाबत भारताने स्वतंत्र धोरण आणि रणनीती तयार करणे आवश्यक आहे, जे विकासास अनुकूल राहील आणि राष्ट्रीय हितांचे संरक्षण करेल.

2.6 संयुक्त राष्ट्र महासभेने ऐतिहासिक 'संयुक्त राष्ट्र सायबर गुन्हेगारी अधिविषयक करार' (United Nations Convention on Cybercrime) स्वीकारला

संयुक्त राष्ट्र महासभेने (UNGA) नुकताच एक ऐतिहासिक 'संयुक्त राष्ट्र सायबर गुन्हेगारी अधिविषयक करार' (United Nations Convention on Cybercrime) मंजूर केला आहे. हा करार आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सायबर गुन्हेगारीला आळा घालण्यासाठी तयार करण्यात आलेला पहिला बहुपक्षीय करार आहे. यामुळे सदस्य राष्ट्रांमध्ये सायबर गुन्हांविरुद्धातील कायदेशीर सहकार्य वाढेल आणि जागतिक सायबर सुरक्षा प्रणाली अधिक मजबूत होईल.

या कराराची मुख्य उद्दिष्टे

1. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सायबर गुन्हांविरुद्धात एकसंध कायदेशीर चौकट निर्माण करणे:
 - ✓ विविध देशांमध्ये सायबर गुन्हांसाठी वेगवेगळे कायदे लागू आहेत.
 - ✓ हा करार या गुन्हांच्या व्याख्या, तपासणी प्रक्रिया आणि शिक्षा यासंबंधी एक समान आंतरराष्ट्रीय चौकट तयार करतो.
2. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य मजबूत करणे:
 - ✓ सायबर गुन्हे अनेकदा वेगवेगळ्या देशांमध्ये घडतात, त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय सहकार्य महत्वाचे ठरते.
 - ✓ देशांदरम्यान माहिती आणि गुन्हेगारांचे हस्तांतरण सोपे करण्यावर हा करार भर देतो.
3. महत्वाच्या सायबर गुन्हांना सामोरे जाणे:

✓ हॅकिंग, डेटा चोरी, बँक फसवणूक, मालवेअर हल्ले, ऑनलाइन कट्टरतावाद, बनावट बातम्या आणि बाल लैंगिक शोषण यांसारख्या गुन्हांना प्रतिबंध करण्यावर भर.

4. राष्ट्रीय सायबर कायदे मजबूत करणे:

- ✓ या करारानुसार, सदस्य राष्ट्रांनी आपले सायबर गुन्हेगारी विरोधी कायदे आंतरराष्ट्रीय मानकांशी सुसंगत करणे आवश्यक आहे.
- ✓ यात डेटा प्रोटेक्शन, गोपनीयता आणि डिजिटल स्वातंत्र्य यांचे संतुलन राखण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या कराराचे महत्त्व

A. सायबर सुरक्षेसाठी पहिला व्यापक करार:

- ✓ यापूर्वी सायबर गुन्हेगारीविरोधी आंतरराष्ट्रीय करार नव्हता.
- ✓ बुडापेस्ट करार (Council of Europe Convention on Cybercrime) फक्त काही देशांना लागू होता, परंतु नवीन UN करार जगभर लागू होईल.

B. सायबर हल्ल्यांचा धोका कमी करणे:

- ✓ अलिकडच्या काळात रॅन्समवेअर हल्ले, डेटा चोरी, आणि आर्थिक फसवणुकीत वाढ झाली आहे.
- ✓ या करारामुळे डिजिटल सुरक्षितता आणि डेटा संरक्षण सुधारण्यास मदत होईल.

C. राष्ट्रीय सुरक्षा आणि संरक्षण:

- ✓ सायबर गुन्हेगारी प्रायव्हेट कंपन्या आणि व्यक्तींनाच नव्हे, तर राष्ट्रीय सुरक्षा आणि सरकारी प्रणालींना मोठा धोका निर्माण करतात.
- ✓ या करारामुळे देशांना त्यांच्या डिजिटल पायाभूत सुविधांचे संरक्षण करण्यासाठी अधिक मदत मिळेल.

D. कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि सायबर धोके:

- ✓ AI आणि Deepfake तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे सायबर गुन्हे अधिक गुंतागुंतीचे होत आहेत.
- ✓ हा करार अशा आधुनिक तंत्रज्ञानाचा गैरवापर थांबवण्यावर भर देतो.

महत्त्वाच्या आंतरराष्ट्रीय समित्यांचे आणि संस्थांचे दृष्टिकोन

युनायटेड नेशन्स ऑफिस ऑन ड्रग्स अँड क्राइम (UNODC):

- ✓ सायबर गुन्हेगारी ही आंतरराष्ट्रीय आर्थिक स्थैर्य आणि राष्ट्रीय सुरक्षेला मोठा धोका आहे, असे UNODC ने स्पष्ट केले.

इंटरनेट गव्हर्नन्स फोरम (IGF):

- ✓ IGF च्या शिफारशीनुसार, सायबर गुन्हांविरोधातील उपाय योजनांमध्ये गोपनीयता आणि मानवी हक्क यांना प्राधान्य देण्याची गरज आहे.

G20 देशांची भूमिका:

✓ भारत, अमेरिका आणि युरोपीय महासंघाने या करारास पाठिंबा दिला, तर चीन आणि रशियाने काही अटीवर आक्षेप नोंदवला.

भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि सायबर सुरक्षा धोरण (National Cyber Security Policy, 2023):

✓ भारताने आंतरराष्ट्रीय सायबर सुरक्षेला पाठिंबा दिला आहे आणि हा करार भारताच्या 'डिजिटल इंडिया' मोहिमेला अधिक सुरक्षित बनवू शकतो.

निष्कर्ष

- [-] UNGA द्वारे स्वीकारलेला हा करार सायबर गुन्हेगारीविरोधात लढण्यासाठी एक महत्वाचा टप्पा आहे.
- [-] जगभरातील देशांना सायबर सुरक्षेसाठी एकत्र आणून हा करार डिजिटल जग अधिक सुरक्षित बनवेल.
- [-] भारतासारख्या डिजिटल क्रांतीच्या मार्गावर असलेल्या देशांसाठी हा करार अत्यंत महत्वाचा आहे.
- [-] आता सर्व देशांनी एकत्र येऊन या कराराची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यावर भर द्यायला हवा.

SWAPNIL'S
IAS
From Dream to Reality

लोक प्रशासन बॅच

Online

बॅच सुरू: 6 फेब्रुवारी, 2025

राज्यसेवा नवीन पॅटर्ननुसार

लोक प्रशासन Scoring
विषय आहे

विषयात जास्तीत जास्त मार्क घेऊन चांगला rank मिळविण्याची योजना

स्वतः Swapnil Sir शिकवणार

श्री स्वप्नील हडपे सर

निःशुल्क परिचय वर्ग: 2 फेब्रुवारी, 2025 (सकाळी 11 वा)

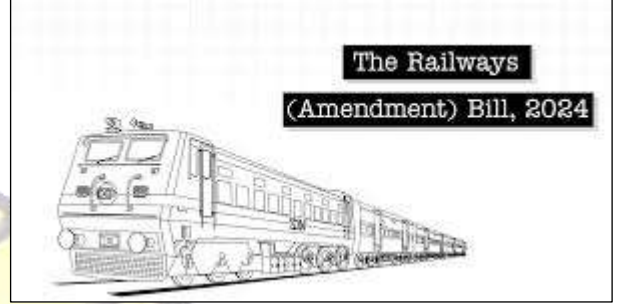
  9209084708

3. सामाजिक आणि आर्थिक विकास

3.1 रेल्वे (सुधारणा) विधेयक, 2024 मंजूर; संसदीय स्थायी समितीने रेल्वे आधुनिकीकरण व आर्थिक शाश्वततेवर अहवाल सादर केला

लोकसभेत नुकतेच 'रेल्वे (सुधारणा) विधेयक, 2024' पारित झाले असून, यामुळे भारतीय रेल्वेच्या कामकाजात सुधारणा आणि आधुनिकीकरणाला गती मिळणार आहे.

याच पार्श्वभूमीवर संसदीय स्थायी समितीने 'रेल्वे आधुनिकीकरण व आर्थिक शाश्वतता' याविषयी अहवाल प्रसिद्ध केला आहे, ज्यामध्ये भारतीय रेल्वेच्या आर्थिक बळकटीसाठी आणि भांडवली गुंतवणुकीसाठी विविध शिफारसी करण्यात आल्या आहेत.

'रेल्वे (सुधारणा) विधेयक, 2024' ची वैशिष्ट्ये

- ☐ रेल्वे अधिनियम, 1989 मध्ये सुधारणा करत हे विधेयक आणले आहे.
- ☐ रेल्वेच्या नियमन, सुरक्षा व कार्यक्षमतेत सुधारणा करणे हे याचे प्रमुख उद्दीष्ट आहे.
- ☐ खाजगी सहभागाला संधी देण्याच्या दृष्टीने काही तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.
- ☐ डिजिटल तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) व Internet of Things (IoT) चा वापर करून स्मार्ट रेल्वे प्रणाली विकसित करण्यावर भर देण्यात आला आहे.
- ☐ सुरक्षितता, प्रवासी अनुभव आणि फ्रेट कॉरिडॉरची क्षमता वाढवण्यासाठी मोठ्या गुंतवणुकीचे प्रावधान.

संसदीय स्थायी समितीच्या अहवालातील प्रमुख शिफारसी

1. रेल्वे आधुनिकीकरण:

- ✓ रेल्वेच्या डिजिटायझेशनसाठी मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक वाढवावी.
- ✓ हाय-स्पीड रेल्वे आणि नवीन तंत्रज्ञानाच्या वापरावर भर द्यावा.
- ✓ गाड्यांमध्ये स्मार्ट कोच तंत्रज्ञान आणि स्वयंचलित सुरक्षा प्रणाली बसवावी.

2. आर्थिक शाश्वतता:

- ✓ भारतीय रेल्वेच्या महसुलात वाढ करण्यासाठी फ्रेट (मालवाहतूक) महसुली मॉडेल अधिक सक्षम करावे.
- ✓ नवीन रेल्वे प्रकल्पांसाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP) मॉडेलचा अधिक वापर करावा.
- ✓ खाजगी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आर्थिक पुनर्रचना करावी.

3. पर्यावरणपूरक रेल्वे:

- ✓ 2023-24 च्या अर्थसंकल्पात घोषित 'नेट झिरो कार्बन एमिशन 2030' उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी उपाययोजना कराव्यात.

- ✓ सौर आणि पवन उर्जेचा अधिकाधिक वापर करावा.
- ✓ हायड्रोजन इंधन तंत्रज्ञानाच्या संशोधनाला चालना द्यावी.

4. मालवाहतुकीचे आधुनिकीकरण:

- ✓ डेडिकेटेड फ्रेट कॉरिडॉर (DFC) प्रकल्प वेगाने पूर्ण करावेत.
- ✓ ऑटोमोबाईल्स आणि FMCG सारख्या क्षेत्रांसाठी लॉजिस्टिक पार्क्स विकसित करावेत.
- ✓ हवाई आणि सागरी वाहतुकीसोबत मल्टीमॉडल कनेक्टिव्हिटी वाढवावी.

5. स्वायत्त वित्तीय धोरण:

- ✓ रेल्वे वित्तीय स्वायत्तता आणि बजेटिंग प्रक्रियेतील पारदर्शकता वाढवावी.
- ✓ गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्यासाठी रेल्वे बाँड्स आणि PPP धोरण अधिक आकर्षक बनवावे.
- ✓ टिकिट दरांचे डायनॅमिक प्रायसिंग मॉडेल अधिक प्रभावी बनवावे.

रेल्वे सुधारणा संदर्भातील महत्त्वाच्या समित्यांच्या शिफारसी

A. बीबेक देबरॉय समिती (2015) – रेल्वे पुनर्रचना व खाजगीकरण:

- ✓ रेल्वेचे पूर्णतः सरकारी नियंत्रण न ठेवता स्वतंत्र नियामक संस्था निर्माण करावी.
- ✓ निजी भांडवलदारांना निवडक रेल्वे मार्गावर गुंतवणुकीची संधी द्यावी.
- ✓ भारतीय रेल्वेच्या खर्च व्यवस्थापन प्रणालीत मोठे सुधार करावेत.

B. अनिल काकोडकर समिती (2012) – रेल्वे सुरक्षा सुधारणा:

- ✓ रेल्वे अपघात कमी करण्यासाठी आधुनिक सुरक्षा यंत्रणा बसवावी.
- ✓ सर्व रेल्वे मार्ग इलेक्ट्रिफाईड करावेत.
- ✓ स्वयंचलित सिग्नलिंग प्रणालीचा अधिक वापर करावा.

C. राष्ट्रीय रेल्वे विकास योजना (NRVY):

- ✓ डेडिकेटेड फ्रेट कॉरिडॉर (DFC) आणि बुलेट ट्रेन प्रकल्प जलद गतीने पूर्ण करावेत.
- ✓ पर्यावरणपूरक आणि दीर्घकालीन आर्थिक दृष्टिकोन ठेवून रेल्वे धोरण विकसित करावे.

भारतातील रेल्वे क्षेत्रातील आर्थिक महत्त्व

- ✦ भारतीय रेल्वे हा जगातील चौथ्या क्रमांकाचा मोठा रेल्वे नेटवर्क आहे.
- ✦ भारतात दररोज 2.3 कोटी लोक रेल्वेने प्रवास करतात.
- ✦ GDP मध्ये रेल्वेचा मोठा वाटा असून, 2030 पर्यंत 'रेल्वे अर्थव्यवस्था' दुप्पट करण्याचे लक्ष्य ठेवण्यात आले आहे.
- ✦ भारतीय रेल्वेचे पूर्ण डिजिटायझेशन आणि हरित ऊर्जा वापरामुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती होईल.

निष्कर्ष

- ☐ 'रेल्वे (सुधारणा) विधेयक, 2024' भारतीय रेल्वेच्या ऐतिहासिक सुधारणा प्रक्रियेचा भाग आहे.
- ☐ या विधेयकामुळे रेल्वेच्या कामकाजात पारदर्शकता आणि कार्यक्षमता वाढेल.
- ☐ संसदीय स्थायी समितीने दिलेल्या शिफारसींची अंमलबजावणी केल्यास भारतीय रेल्वे जागतिक दर्जाचे आणि वित्तीयदृष्ट्या सक्षम असे तंत्रज्ञान-सक्षम मॉडेल बनू शकेल.
- ☐ रेल्वे क्षेत्राचे आधुनिकीकरण हे भारताच्या 'विकसित भारत 2047' दृष्टिकोनातील महत्वाचा टप्पा ठरणार आहे.

3.2 लघु वित्त बँकांना (SFBs) UPI द्वारे पूर्व-मंजूर क्रेडिट लाइन देण्याची RBI ची परवानगी

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) ने नुकताच एक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेत, लघु वित्त बँकांना (Small Finance Banks - SFBs) UPI (Unified Payments Interface) द्वारे पूर्व-मंजूर क्रेडिट लाइन (Pre-Sanctioned Credit Line) प्रदान करण्याची परवानगी दिली आहे.

या निर्णयामुळे आर्थिक समावेशनाला चालना मिळेल आणि छोटे व्यवसाय, स्टार्टअप्स, तसेच वैयक्तिक ग्राहकांसाठी झटपट कर्ज सुविधा उपलब्ध होईल.

काय आहे UPI द्वारे पूर्व-मंजूर क्रेडिट लाइन सुविधा?

पूर्व-मंजूर क्रेडिट लाइन म्हणजे:

- ✓ बँकांनी त्यांच्या पात्र ग्राहकांना अगोदरच मंजूर केलेली क्रेडिट मर्यादा.
- ✓ ग्राहकांना आवश्यकतेनुसार या मर्यादेपर्यंत रक्कम उचलण्याची मुभा मिळते.
- ✓ ही क्रेडिट लाइन UPI द्वारे वापरण्यास सुलभ केली जाईल.

UPI द्वारे क्रेडिट सुविधा:

- ✓ यापूर्वी UPI हे फक्त बँक खात्याशी, डेबिट कार्डशी किंवा वॉलेटशी जोडलेले होते.
- ✓ आता, RBI च्या या निर्णयामुळे ग्राहकांना त्यांच्या पूर्व-मंजूर क्रेडिट लाइनशी UPI लिंक करता येईल.
- ✓ UPI QR कोड स्कॅन करून किंवा UPI ID च्या माध्यमातून थेट या क्रेडिट लाइनमधून पैसे खर्च करता येतील.

या निर्णयाचे फायदे

1. लघु उद्योग आणि MSME साठी मोठी संधी:

- ✓ MSME आणि छोटे व्यापारी यांना त्वरित भांडवल उपलब्ध होईल.
- ✓ सहज कर्ज सुविधा मिळाल्याने व्यवसाय विस्तारास मदत.

2. आर्थिक समावेशनाला चालना:

- ✓ ग्रामीण भागातील आणि वित्तीय सेवा मिळण्यास मर्यादा असलेल्या लोकांना सहज कर्ज सुविधा मिळेल.
- ✓ SFBs द्वारे अशा ग्राहकांना कर्जवितरण सोपे होईल.

3. झटपट आणि पेपरलेस कर्ज प्रक्रिया:

- ✓ UPI च्या माध्यमातून झटपट व्यवहार करता येतील.
- ✓ कर्ज घेण्यासाठी कुठल्याही अतिरिक्त कागदपत्रांची गरज नाही.

4. डिजिटल व्यवहारांना चालना:

- ✓ देशातील डिजिटल पेमेंट प्रणाली अधिक मजबूत होईल.
- ✓ UPI वापरकर्त्यांची संख्या वाढेल.

5. NPA कमी करण्यास मदत:

- ✓ क्रेडिट लाइन केवळ पात्र ग्राहकांना दिली जाईल, त्यामुळे थकबाकीदारांचे प्रमाण कमी राहील.
- ✓ प्रत्येक व्यवहार UPI द्वारे ट्रॅक करता येणार असल्याने बँकांना जोखीम व्यवस्थापन सोपे होईल.

RBI च्या या धोरणाच्या संदर्भातील शिफारसी आणि समित्या

A. नचिकेत मोर समिती (2013) – वित्तीय समावेशन धोरण:

- ✓ लघु वित्त बँका आणि पेमेंट बँकांसाठी मजबूत डिजिटल पेमेंट प्रणाली आवश्यक.
- ✓ छोट्या कर्जदारांसाठी सहज उपलब्ध होणाऱ्या क्रेडिट सुविधांची गरज.

B. RBI डिजिटल लेंडिंग गाईडलाईन्स (2022):

- ✓ डिजिटल प्लॅटफॉर्मवरून झटपट कर्ज प्रक्रिया सुलभ करण्यास मान्यता.
- ✓ बँकांद्वारे पारदर्शक आणि सुरक्षित डिजिटल लेंडिंग मॉडेल निर्माण करणे.

C. समिती ऑन पेमेंट्स अँड मार्केट इन्फ्रास्ट्रक्चर (CPMI) रिपोर्ट:

- ✓ UPI सारख्या डिजिटल पेमेंट प्रणालींचा विस्तार करून वित्तीय समावेशन वाढवावा.

आर्थिक महत्त्व

- ☐ भारतातील डिजिटल पेमेंट्समध्ये UPI चा मोठा वाटा आहे. 2023 मध्ये UPI वर 100 अब्जहून अधिक व्यवहार झाले.
- ☐ UPI क्रेडिट सुविधा दिल्याने डिजिटल लोन मार्केटमध्ये मोठी वाढ होईल.
- ☐ SFBs आणि इतर बँकांसाठी कर्जवितरणाचा नवा स्रोत निर्माण होईल.

निष्कर्ष

- ☐ RBI च्या या निर्णयामुळे भारतातील लघु वित्त बँकांना अधिक सक्षम बनवण्यास मदत होईल.
- ☐ MSME आणि सामान्य ग्राहकांसाठी ही सुविधा महत्वाची ठरणार आहे.
- ☐ UPI क्रेडिटच्या माध्यमातून वित्तीय समावेशन वाढवण्याचे उद्दीष्ट या निर्णयातून साध्य होऊ शकते.
- ☐ हा निर्णय डिजिटल आर्थिक व्यवहारांसाठी मैलाचा दगड ठरणार असून, भारताच्या 'डिजिटल अर्थव्यवस्था' दृष्टिकोनास चालना देईल.

3.3 जागतिक वेतन अहवाल 2024-25: आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेचा (ILO) अहवाल वेतनवाढ आणि असमानतेवर प्रकाश टाकतो

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने (ILO) नुकताच 'ग्लोबल वेतन अहवाल 2024-25' (Global Wage Report 2024-25) प्रकाशित केला आहे. या अहवालात जगभरातील वेतनवाढीचे नमुने, वेतन असमानता आणि वास्तविक वेतनवाढीतील बदल यावर सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे. ILO च्या या अहवालामुळे विविध देशांतील मजूर आणि कर्मचारी वर्गाच्या वेतनस्थितीबाबत स्पष्ट कल्पना मिळते.

अहवालातील प्रमुख मुद्दे

1. वास्तविक वेतनवाढीतील (Real Wage Growth) घट:

- ✓ 1990 पासून प्रथमच, 2024 मध्ये जागतिक पातळीवर वेतनवाढीचा वेग मंदावला आहे.
- ✓ महागाई आणि जागतिक मंदीमुळे वास्तव वेतन (Real Wages) स्थिर किंवा घसरत आहे.
- ✓ अनेक देशांमध्ये कर्मचारी त्यांच्या क्रयशक्ती (Purchasing Power) गमावत आहेत.

2. वेतन असमानता (Wage Inequality) वाढतेय:

- ✓ उच्च उत्पन्न असलेल्या व्यक्ती आणि कमी उत्पन्न गटातील अंतर वाढले आहे.
- ✓ महिला आणि पुरुषांच्या वेतनातील तफावत (Gender Wage Gap) अद्याप मोठ्या प्रमाणावर आहे.
- ✓ विकासाशील देशांमध्ये असंगठित क्षेत्रातील कामगारांचे वेतन स्थिर राहिले आहे, तर मोठ्या कंपन्यांमध्ये वेतन वाढ झाली आहे.

3. कोविड-19 आणि त्यानंतरच्या आर्थिक परिणामांचा प्रभाव:

- ✓ महागाई आणि उत्पादन खर्च वाढल्याने कंपन्यांनी वेतनवाढीला मर्यादा घातली आहे.
- ✓ 2020-2022 मध्ये काही देशांमध्ये वेतनात वाढ झाली होती, पण 2023-24 मध्ये मंदीमुळे ती घटली आहे.

4. प्रादेशिक वेतनवाढीचे (Regional Wage Trends) विविध नमुने:

- ✓ युरोप आणि उत्तर अमेरिका: वास्तविक वेतनवाढीचा वेग मंदावला आहे.
- ✓ आशिया आणि प्रशांत क्षेत्र: भारतासारख्या देशांमध्ये मध्यम उत्पन्न गटाला काही प्रमाणात वेतनवाढ झाली आहे.
- ✓ अफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिका: जीवनावश्यक वस्तूंच्या महागाईमुळे मजुरांचे वास्तव वेतन घटले आहे.

5. धोरणात्मक उपायांचा अभाव:

- ✓ ILO च्या मते, वेतन धोरणे प्रभावी नसल्यामुळे वेतन असमानता वाढली आहे.
- ✓ कमी वेतन असलेल्या कर्मचाऱ्यांना सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ मिळत नाही.

ILO च्या अहवालातील महत्त्वपूर्ण शिफारसी

A. जीवननिर्वाह वेतन (Living Wage) लागू करणे:

- ✓ कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या मूलभूत गरजा भागवता येतील एवढे वेतन द्यावे.
- ✓ कमी वेतन असलेल्या क्षेत्रांसाठी (Low-Pay Sectors) किमान वेतन धोरण ठरवावे.

B. लैंगिक वेतन समता (Gender Wage Equality) आणण्यासाठी उपाययोजना:

- ✓ महिलांना समान कार्यासाठी समान वेतन (Equal Pay for Equal Work) द्यावे.
- ✓ महिला कामगारांसाठी मातृत्व लाभ (Maternity Benefits) आणि लवचिक कामाचे तास निश्चित करावेत.

C. असंघटित क्षेत्रातील (Informal Sector) कामगारांसाठी वेतन सुधारणा:

- ✓ ILO च्या मते, बहुतांश देशांमध्ये असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना न्यूनतम वेतन मिळत नाही.
- ✓ यासाठी सरकारांनी प्रभावी कायदे आणि अंमलबजावणी करावी.

D. महागाईशी संबंधित वेतन समायोजन (Inflation-Indexed Wage Policy):

- ✓ वास्तव वेतन वाढीसाठी महागाईशी निगडित वेतन सुधारणा करणे आवश्यक आहे.
- ✓ कर्मचाऱ्यांचे वेतन महागाईच्या पातळीवर दरवर्षी वाढवण्याचा प्रस्ताव.

E. तंत्रज्ञान आणि वेतनवाढ यामधील तफावत कमी करणे:

- ✓ तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे उच्च उत्पन्न गट अधिक वेतन मिळवत आहे, तर कमी कौशल्य असलेल्या कामगारांचे वेतन वाढलेले नाही.
- ✓ ILO ने तंत्रज्ञान प्रशिक्षण कार्यक्रम (Skill Training Programs) हाती घेण्याची शिफारस केली आहे.

भारताच्या संदर्भात हा अहवाल किती महत्त्वाचा?

☐ ILO च्या अहवालानुसार, भारतात मागील काही वर्षांत किमान वेतनात वाढ झाली असली तरी, वास्तव वेतनवाढ मर्यादित आहे.

- ☐ कृषी आणि असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना अद्यापही पुरेसे वेतन मिळत नाही.
- ☐ 'कोड ऑन वेजेस, 2019' (Code on Wages, 2019) अंतर्गत भारताने वेतनवाढीसाठी पावले उचलली आहेत, पण त्याची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक आहे.
- ☐ महिला कामगारांचे वेतन अद्यापही पुरुषांच्या तुलनेत सरासरी 15-20% कमी आहे.

संबंधित शिफारसी आणि समित्या

1. राष्ट्रीय किमान वेतन समिती (Anoop Satpathy Committee, 2018):

- ✓ भारतातील किमान वेतन स्तर निश्चित करण्यासाठी शिफारसी.
- ✓ महागाईशी निगडीत वेतन निर्धारणाचे प्रस्ताव.

2. द्वादश पंचवार्षिक योजना (12th Five-Year Plan) – वेतन असमानता:

- ✓ संरक्षित औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये (Formal Sector) आणि असंघटित क्षेत्रांमध्ये वेतनातील मोठी तफावत असल्याचे निदर्शनास आले.

3. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) आणि जागतिक बँकेच्या (World Bank) शिफारसी:

- ✓ वेतनवाढीच्या धोरणांमध्ये अधिक पारदर्शकता आवश्यक.
- ✓ वास्तव वेतन स्थिर ठेवण्यासाठी सरकारने किमान वेतन सुधारणा करावी.

निष्कर्ष

- ☐ ILO च्या अहवालानुसार, जागतिक पातळीवर वेतनवाढ कमी होत आहे आणि असमानता वाढत आहे.
- ☐ भारतातील वेतन संरचना सुधारण्यासाठी सरकारने प्रभावी धोरणे राबवण्याची गरज आहे.
- ☐ महागाईशी निगडीत वेतन धोरणे, असंघटित कामगारांचे वेतन संरक्षण आणि लिंग-समभाव यावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.
- ☐ ILO च्या शिफारसींची अंमलबजावणी केल्यास जागतिक वेतन असमानतेला आळा घालता येईल आणि कामगारांचे जीवनमान सुधारता येईल.

From Dream to Reality

3.4 आरबीआयने तारणमुक्त कृषी कर्जाची मर्यादा वाढवली: शेतकऱ्यांसाठी मोठा दिलासा

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने (RBI) तारणमुक्त कृषी कर्जाच्या मर्यादित वाढ करण्याचा मोठा निर्णय घेतला आहे. पूर्वी ₹1.6 लाख असलेली ही मर्यादा वाढवून आता ₹2 लाख प्रति कर्जदार करण्यात आली आहे. या निर्णयामुळे शेतकरी आणि त्यांच्याशी संबंधित पूरक व्यवसायांना आर्थिक मदत मिळणार आहे. विशेषतः छोटे आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी (Small & Marginal Farmers) हा निर्णय अत्यंत महत्वाचा ठरेल.

आरबीआयच्या निर्णयाचे महत्त्व

1. तारणमुक्त कर्जाची (Collateral-Free Loan) वाढलेली मर्यादा:

- ✓ याआधी ₹1.6 लाखापर्यंतच्या कर्जासाठी तारणाची (Collateral) गरज नव्हती, आता ती मर्यादा ₹2 लाखापर्यंत वाढवण्यात आली आहे.
- ✓ यामुळे लघु आणि सीमांत शेतकऱ्यांना (Small & Marginal Farmers) अतिरिक्त भांडवल मिळणार आहे.

2. पूरक कृषी व्यवसायांना चालना:

- ✓ केवळ शेतीपुरते मर्यादित न ठेवता मत्स्यपालन, कुक्कुटपालन, दुग्धव्यवसाय, मधमाशी पालन यांसारख्या allied activities साठीही हे कर्ज उपलब्ध राहील.
- ✓ यामुळे शेतीपूरक व्यवसाय अधिक सक्षम होतील आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना मिळेल.

3. वित्तीय समावेशन आणि ग्रामीण आर्थिक स्थिरता:

- ✓ छोट्या शेतकऱ्यांना बँकिंग यंत्रणेत आणून त्यांना कमी व्याजदरात कर्ज मिळू शकते.
- ✓ सावकारांकडून घेतल्या जाणाऱ्या महागड्या कर्जापासून (High-Interest Informal Loans) शेतकऱ्यांची सुटका होईल.

4. कृषी उत्पादन आणि उत्पादकता वाढणार:

- ✓ सुधारित आर्थिक मदतीमुळे शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान, उत्तम बी-बियाणे, खत आणि सिंचन सुविधा खरेदी करणे शक्य होईल.
- ✓ परिणामी कृषी उत्पादन वाढेल आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्नही वाढू शकते.

5. सरकारी योजनांशी समन्वय:

- ✓ प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) आणि किसान क्रेडिट कार्ड (KCC) यांसारख्या योजनांसह समन्वय साधून हे कर्ज अधिक प्रभावी ठरू शकते.

आरबीआयच्या या निर्णयाच्या पार्श्वभूमीवर

- ✓ भारत सरकार सातत्याने लघु व सीमांत शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत करण्यासाठी उपाययोजना करत आहे.
- ✓ 2019 मध्ये के. व्ही. कामथ समितीने (K.V. Kamath Committee) शेतकऱ्यांसाठी कर्जमर्यादा वाढवण्याची शिफारस केली होती.
- ✓ केंद्रीय अर्थसंकल्प 2024 मध्ये कृषी क्षेत्रासाठी वित्तीय सहाय्य वाढवण्याची घोषणा करण्यात आली होती.

कृषी क्षेत्रासाठी आरबीआयचे इतर महत्त्वाचे निर्णय

A. किसान क्रेडिट कार्ड (KCC) योजनेचा विस्तार:

- ✓ मत्स्यपालन आणि दुग्धव्यवसाय करणाऱ्या शेतकऱ्यांनाही KCC अंतर्गत कर्ज मिळणार आहे.

B. ग्रामीण बँकिंग सक्षमीकरण:

- ✓ ग्रामीण बँकांना अल्प व्याजदराने कर्ज देण्याचा निर्णय.

C. स्टार्टअप आणि शेतीतील नवकल्पनांना (Agri-Tech Startups) प्रोत्साहन:

- ✓ आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने शेती सुधारण्यासाठी स्टार्टअप्सना भांडवल उपलब्ध करून देण्यासाठी विशेष निधी स्थापन करण्याची शिफारस.

भारतातील कृषी अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम

शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्वावलंबन:

- ✓ अधिक कर्जमर्यादिमुळे लघु शेतकऱ्यांना आर्थिक स्थिरता मिळेल.

नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब:

- ✓ ड्रोन तंत्रज्ञान, स्मार्ट सिंचन यांसारख्या नाविन्यपूर्ण पद्धती शेतकऱ्यांना वापरता येतील.

सिंचन आणि कृषी प्रक्रिया उद्योगाला चालना:

- ✓ सुधारित कर्जमर्यादिमुळे सिंचन प्रकल्प, कोल्ड स्टोरेज आणि कृषी प्रक्रिया उद्योगांना फायदा होईल.

निष्कर्ष

- ☐ आरबीआयने घेतलेल्या या निर्णयामुळे शेतकऱ्यांना मोठा दिलासा मिळणार आहे.
- ☐ सिंचन, तंत्रज्ञान आणि पूरक कृषी व्यवसायांना चालना मिळेल.
- ☐ शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी हा निर्णय महत्वाचा ठरेल.

3.5 केंद्रीय सरकारने 'जलवाहक' योजना सुरू केली - अंतर्देशीय जलमार्गाद्वारे मालवाहतुकीस चालना

भारत सरकारने 'जलवाहक' (Jalvahak) नावाची नवीन योजना सुरू केली आहे, ज्याचा उद्देश सुरक्षित, वेळेवर आणि किफायतशीर मालवाहतुकीला प्रोत्साहन देणे आहे. ही योजना विशेषतः राष्ट्रीय जलमार्गावर (National Waterways - NW) मालवाहतुकीसाठी प्रोत्साहन देईल, जेणेकरून वाहतूक खर्च कमी होईल आणि हरित वाहतुकीला चालना मिळेल. या योजनेद्वारे NW-1 (गंगा नदी), NW-2 (ब्रह्मपुत्रा नदी) आणि NW-16 (बडोमर नदी, मणिपूर) या तीन प्रमुख जलमार्गावर मालवाहतूक वाढवण्याचा सरकारचा प्रयत्न आहे.

'जलवाहक' योजनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये

1. अंतर्देशीय जलमार्गांचा अधिकाधिक उपयोग:

- ✓ भारतातील अंतर्देशीय जलमार्गांचा पुरेसा वापर होत नाही.
- ✓ ही योजना जलमार्गांना अधिक व्यावसायिक बनवून वाहतुकीचा एक प्रभावी पर्याय निर्माण करेल.

2. मालवाहतुकीसाठी प्रोत्साहन अनुदान:

- ✓ योजनेअंतर्गत मालवाहतूक करणाऱ्या कंपन्यांना आर्थिक प्रोत्साहन दिले जाईल.
- ✓ हे अनुदान वाहतुकीच्या प्रकारानुसार आणि वाहून नेण्यात आलेल्या मालाच्या प्रमाणानुसार निश्चित केले जाईल.

3. वाहतूक खर्चात बचत आणि हरित वाहतूक:

- ✓ रस्ते व लोहमार्गांच्या तुलनेत जलवाहतुकीचा खर्च कमी आहे आणि कार्बन उत्सर्जनही कमी होते.
- ✓ या योजनेमुळे हरित वाहतूक (Green Transport) धोरणाला चालना मिळेल.

4. उर्जा कार्यक्षमतेचा लाभ:

- ✓ जलवाहतुकीसाठी इंधनाची कमी गरज भासते, त्यामुळे ती उर्जेच्या दृष्टीने अधिक कार्यक्षम आहे.
- ✓ उदाहरणार्थ, 1 लिटर इंधनात 1 टन माल सुमारे 100 किमी जलमार्गाने वाहतूक केला जाऊ शकतो, तर रेल्वेमार्गाने 85 किमी आणि रस्त्याने फक्त 25 किमी वाहतूक करता येते.

5. लॉजिस्टिक क्षेत्रात क्रांती:

- ✓ जलवाहतुकीचा प्रभावी वापर केल्यास भारताच्या लॉजिस्टिक क्षेत्रातील खर्च सध्याच्या 14% वरून 8-10% पर्यंत कमी होऊ शकतो, ज्यामुळे भारतीय उत्पादकांना जागतिक स्पर्धेत अधिक चांगली संधी मिळेल.

राष्ट्रीय जलमार्ग (National Waterways - NW) आणि त्यांचे महत्त्व

A. NW-1 (गंगा नदी - हल्दिया ते वाराणसी - 1620 किमी):

- ✓ हा भारतातील सर्वात मोठा जलमार्ग असून, उत्तर भारतातील उद्योग आणि व्यापारासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे.
- ✓ 'जल मार्ग विकास प्रकल्प' अंतर्गत येथे आधीच लॉजिस्टिक हब विकसित केले जात आहेत.

B. NW-2 (ब्रह्मपुत्रा नदी - धुब्री ते सदिया - 891 किमी):

- ✓ ईशान्य भारतातील व्यापार सुलभ करण्यासाठी हा जलमार्ग महत्त्वाचा आहे.
- ✓ भारत-बांगलादेश प्रोटोकॉल मार्गाच्या अंतर्गत हा जलमार्ग भारत-बांगलादेश व्यापाराला चालना देतो.

C. NW-16 (बडोमर नदी - मणिपूर - 121 किमी):

- ✓ मणिपूर राज्यातील अंतर्देशीय जलवाहतुकीसाठी हा जलमार्ग विकसित केला जात आहे.
- ✓ हा जलमार्ग ईशान्य भारतातील सीमावर्ती भागांसाठी महत्त्वाचा ठरेल.

‘जलवाहक’ योजनेचा उद्योग आणि व्यापारावर परिणाम

1. औद्योगिक क्षेत्राला मदत:

- ✓ कोळसा, धातू, कृषी उत्पादने आणि उत्पादन उद्योगांसाठी जलवाहतूक एक किफायतशीर आणि जलद पर्याय उपलब्ध करून देईल.
- ✓ खासकरून लोखंड-इमारती साहित्य, साखर, सीमेंट आणि खत उद्योगांसाठी जलवाहतूक महत्वाची ठरणार आहे.

2. शेती आणि अन्न-प्रक्रिया उद्योग:

- ✓ ईशान्य भारत, पश्चिम बंगाल आणि उत्तर प्रदेशातील कृषी उत्पादन जलवाहतुकीद्वारे अधिक सहज आणि स्वस्तपणे पोहोचवता येईल.

3. निर्यातीला चालना:

- ✓ भारताच्या पूर्व किनाऱ्यावर असलेल्या कोलकाता आणि हल्दिया बंदरांमधून जलवाहतूक वाढल्यास भारतीय उत्पादनांची दक्षिण-आशियाई देशांमध्ये निर्यात सुलभ होईल.

समित्यांच्या आणि धोरणांच्या शिफारशी

A. राष्ट्रीय लॉजिस्टिक्स धोरण (NLP), 2022:

- ✓ NLP ने जलमार्गाद्वारे मालवाहतुकीस प्रोत्साहन देण्याची शिफारस केली होती.

B. नीती आयोग आणि अंतर्देशीय जलमार्ग प्राधिकरण (IWAI):

- ✓ भारतातील लॉजिस्टिक्स खर्च कमी करण्यासाठी जलवाहतुकीचा अधिकाधिक वापर करावा, असा प्रस्ताव नीती आयोगाने मांडला होता.

C. गडगिल समिती:

- ✓ गडगिल समितीने पर्यावरणपूरक वाहतूक प्रकल्पांना अनुदान देण्याची शिफारस केली होती, ज्यामध्ये ‘जलवाहक’ सारख्या योजनांचा समावेश होतो.

D. बिबेक देबरॉय समिती:

- ✓ या समितीने भारतीय रेल्वेवरील मालवाहतुकीचा भार कमी करण्यासाठी अधिक जलवाहतुकीचा वापर करण्याचा प्रस्ताव दिला होता.

निष्कर्ष

- ☐ ‘जलवाहक’ योजना भारताच्या अंतर्देशीय जलमार्ग वाहतुकीत मोठी क्रांती घडवू शकते.
- ☐ वाहतूक खर्चात बचत, हरित वाहतूक, आणि व्यापारसुलभता यामुळे लॉजिस्टिक्स क्षेत्राला मोठा फायदा होईल.
- ☐ सरकारने या योजनेत अधिक गुंतवणूक करून जलवाहतुकीला एक मुख्य वाहतूक पर्याय बनवण्यावर भर द्यायला हवा.
- ☐ भारताच्या वाहतूक आणि लॉजिस्टिक्स धोरणामध्ये जलवाहतूक महत्वाचा घटक ठरणार आहे.

3.6 केन-बेतवा नदीजोड प्रकल्पाचा पायाभरणी समारंभ पंतप्रधानांच्या हस्ते संपन्न

पंतप्रधानांनी नुकताच केन-बेतवा नदीजोड राष्ट्रीय प्रकल्पाचा (Ken-Betwa River Linking Project - KBLP) पायाभरणी समारंभ केला. हा भारतातील पहिला नदीजोड प्रकल्प असून, तो जलसंपत्तीच्या समतोल वितरणासाठी एक महत्वाचा टप्पा मानला जात आहे. या प्रकल्पामुळे उत्तर प्रदेश आणि मध्य प्रदेशमधील दुष्काळप्रवण आणि पाणीटंचाईग्रस्त भागांना मोठा फायदा होणार आहे.

प्रकल्पाची वैशिष्ट्ये

1. प्रकल्पाचा उद्देश:

- ✓ केन आणि बेतवा या दोन नद्यांना जोडून जलसंपत्तीचे संतुलित वितरण करणे.
- ✓ दुष्काळग्रस्त भागांना पिण्याचे आणि सिंचनासाठी पाणी पुरवणे.
- ✓ गोंड, बुंदेलखंड आणि बघेलखंड भागातील कृषी उत्पादकता वाढवणे.
- ✓ जलविद्युत निर्मिती आणि जैवविविधतेचे संवर्धन.

2. प्रकल्पाचा कालावधी आणि खर्च:

- ✓ 10 वर्षांत पूर्ण होण्याची अपेक्षा.
- ✓ प्रकल्पासाठी अंदाजे **₹44,605 कोटींच्या खर्चाची** तरतूद.
- ✓ केंद्रीय जलशक्ती मंत्रालयाच्या अंतर्गत जलसंपत्ती विभागाने देखरेखीची जबाबदारी घेतली आहे.

3. मुख्य घटक:

- ✓ दौलतपूर आणि लोअर ओर्बा बंधारे बांधले जाणार.
- ✓ 220 किमी लांबीची कालवा प्रणाली उभारली जाणार.
- ✓ केन नदीवरील **दऊधन जलाशय** निर्माण केला जाणार.
- ✓ 72 मेगावॅट जलविद्युत निर्मितीचा समावेश.
- ✓ मध्य प्रदेश आणि उत्तर प्रदेशमधील 13 जिल्ह्यांना याचा फायदा.

4. कोणत्या भागांना फायदा होणार?

- ✓ उत्तर प्रदेश – झांसी, ललितपूर, महोबा, हमीरपूर, जालौन, बांदा, चित्रकूट.
- ✓ मध्य प्रदेश – पन्ना, टीकमगड, छतरपूर, दतिया, विदिशा, शिवपुरी.

प्रकल्पाचे फायदे

A. कृषी विकास:

- ✓ 10.62 लाख हेक्टर शेती सिंचनाखाली येणार.
- ✓ बुंदेलखंडसारख्या दुष्काळग्रस्त भागात पाणी उपलब्ध होणार.

B. पाणीपुरवठा आणि जलसंधारण:

- ✓ 62 लाख लोकसंख्येला पिण्याचे पाणी मिळणार.
- ✓ सिंचन क्षमता वाढल्याने जलसंकट काही प्रमाणात कमी होईल.

C. जलविद्युत निर्मिती:

- ✓ 72 मेगावॉट जलविद्युत निर्मिती आणि 103 मेगावॉट सौरऊर्जा निर्मिती.
- ✓ ऊर्जा सुरक्षेसाठी एक मोठा टप्पा.

D. जैवविविधता संवर्धन आणि पर्यटन:

- ✓ पन्ना व्याघ्र प्रकल्पात (Panna Tiger Reserve - PTR) पाण्याचा पुरवठा होईल.
- ✓ पर्यटन क्षेत्राचा विकास होईल.

महत्त्वाच्या समित्यांचे शिफारसपत्र

टास्क फोर्स ऑन इंटरलिंगिंग ऑफ रिव्हर्स (ILR) – 2002:

- ✓ भारतभर नदीजोड प्रकल्पांचा अभ्यास आणि संभाव्यता चाचणी.
- ✓ जलसंपत्तीच्या समान वितरणासाठी राष्ट्रीय स्तरावर प्रयत्न.

केलकर समिती – 2015:

- ✓ सिंचन आणि जलव्यवस्थापन क्षेत्रात सुधारणा.
- ✓ जलसंपत्तीच्या साठवणुकीवर भर.

नॅशनल वॉटर डेव्हलपमेंट एजन्सी (NWDA) चा अभ्यास:

- ✓ केन-बेतवा नदीजोड प्रकल्पाच्या पर्यावरणीय आणि सामाजिक परिणामांचे मूल्यमापन.

प्रकल्पाला असलेली आव्हाने

पर्यावरणीय मुद्दे:

- ✓ पन्ना व्याघ्र प्रकल्पाच्या जैवविविधतेवर प्रभाव पडण्याची शक्यता.
- ✓ वनजमिनींचे विस्थापन आणि वन्यजीवांचे स्थानांतर.

सामाजिक आणि स्थलांतर समस्या:

- ✓ 1 लाखाहून अधिक लोकसंख्या स्थलांतरित होण्याची शक्यता.
- ✓ नवीन पुनर्वसन धोरणांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक.

वित्तपुरवठा आणि नियोजन:

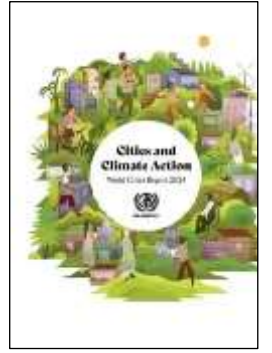
- ✓ महागडा प्रकल्प असल्यामुळे निधी व्यवस्थापन मोठे आव्हान.
- ✓ राज्य आणि केंद्र सरकारमध्ये समन्वयाची गरज.

निष्कर्ष

- ☐ केन-बेतवा नदीजोड राष्ट्रीय प्रकल्प हा देशाच्या जलव्यवस्थापन धोरणात एक ऐतिहासिक टप्पा आहे.
- ☐ यामुळे सिंचन, पाणीपुरवठा, ऊर्जा निर्मिती आणि जैवविविधता संवर्धन यास मदत होईल.
- ☐ पर्यावरणीय आणि सामाजिक आव्हाने लक्षात घेऊन प्रकल्पाची अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.
- ☐ हा प्रकल्प भविष्यातील इतर नदीजोड प्रकल्पांसाठी एक मॉडेल ठरू शकतो.

3.7 विश्व शहरे अहवाल 2024: शहरे आणि हवामान कृती अहवालाचे ठळक निष्कर्ष

युनायटेड नेशन्स हॅबिटॅट (UN-Habitat) ने नुकताच 'World Cities Report 2024: Cities and Climate Action' प्रसिद्ध केला आहे. या अहवालात शहरीकरण, पर्यावरणीय आव्हाने आणि हवामान कृती यासंबंधी महत्वपूर्ण निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत. अहवालानुसार, शहरी वायूप्रदूषणामुळे 2019 मध्ये 6.7 दशलक्ष अकाली मृत्यू झाले, ज्यामुळे ते आजार आणि अकाली मृत्यूचे जगातील सर्वात मोठे पर्यावरणीय जोखीम कारण ठरले आहे.

अहवालाचे महत्त्वाचे मुद्दे

1. शहरी वायूप्रदूषण आणि आरोग्य संकट:

- ✓ 2019 मध्ये 6.7 दशलक्ष लोकांचा अकाली मृत्यू वायूप्रदूषणामुळे झाला.
- ✓ धूळकण (PM 2.5), नायट्रोजन ऑक्साईड (NOx), सल्फर डायऑक्साईड (SO₂), आणि ओझोन (O₃) यांसारख्या प्रदूषक घटकांमुळे हृदयरोग, फुफ्फुसाचे आजार आणि स्ट्रोकचे प्रमाण वाढले.
- ✓ सर्वाधिक प्रभावित क्षेत्रांमध्ये आशिया आणि आफ्रिका खंडातील शहरे आघाडीवर आहेत.

2. शहरीकरण आणि हवामान बदल:

- ✓ 2050 पर्यंत जगाची 70% लोकसंख्या शहरी भागात राहणार असल्याने शहरांवरील पर्यावरणीय ताण अधिक वाढणार.
- ✓ ग्लोबल वॉर्मिंग 1.5°C च्या पुढे गेल्यास समुद्रकिनारी असलेल्या शहरांवर मोठा परिणाम होणार.
- ✓ हवामान संकटामुळे दुष्काळ, महापूर आणि उष्णतेच्या लाटा अधिक तीव्र होत आहेत.

3. कार्बन उत्सर्जन आणि ऊर्जा वापर:

- ✓ जागतिक कार्बन उत्सर्जनाच्या 70% पेक्षा अधिक उत्सर्जन शहरांमधून होते.
- ✓ ऊर्जा उत्पादन, वाहतूक आणि इमारती क्षेत्र हे सर्वाधिक उत्सर्जन करणारे घटक आहेत.

- ✓ शाश्वत ऊर्जा आणि हरित वाहतूक प्रणालीवर अधिक भर देण्याची गरज आहे.

4. हवामान कृतीत शहरांची भूमिका:

- ✓ Net-Zero Emissions (NZE) साध्य करण्यासाठी शहरे महत्वाची भूमिका बजावू शकतात.
- ✓ हरित तंत्रज्ञान, सौर ऊर्जा, इलेक्ट्रिक वाहने आणि जलसंधारण प्रकल्पांची अंमलबजावणी गरजेची आहे.
- ✓ पॅरिस कराराच्या उद्दिष्टानुसार शहरे 'हवामान तटस्थता' साध्य करण्यासाठी स्थानिक उपाययोजना राबवत आहेत.

5. जागतिक हवामान धोरणे आणि शहरे:

- ✓ युनायटेड नेशन्सचे 'न्यू अर्बन अजेंडा' (New Urban Agenda) आणि 'सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट गोल्स' (SDGs) शहरी हवामान कृतीसाठी दिशादर्शक आहेत.
- ✓ EU, अमेरिका आणि चीनने 'स्मार्ट सिटीज आणि क्लायमेट-रेसिलिएंट सिटीज' धोरणे स्वीकारली आहेत.
- ✓ भारताने 'राष्ट्रीय स्वच्छ वायू कार्यक्रम' (NCAP) आणि स्मार्ट सिटीज मिशनच्या माध्यमातून शहरी हवामान कृतीस चालना दिली आहे.

अहवालातील प्रमुख शिफारशी

इंटरगव्हर्नमेंटल पॅनेल ऑन क्लायमेट चेंज (IPCC) च्या शिफारसी:

- ✓ शहरांमध्ये कमी-कार्बन वाहतूक व्यवस्था (Public Transport, EVs) वाढवावी.
- ✓ हरित इन्फ्रास्ट्रक्चर (Green Buildings, Rooftop Solar, Urban Forestry) प्रोत्साहन द्यावे.
- ✓ स्थानीय सरकारांनी हवामान धोरणे कठोर करावीत.

युनायटेड नेशन्स एन्व्हायर्नमेंट प्रोग्रॅम (UNEP) च्या शिफारसी:

- ✓ शहरांतर्गत सार्वजनिक वाहतुकीत सुधारणा करून वाहनांवरील अवलंबित्व कमी करावे.
- ✓ कार्बन टॅक्स आणि हरित तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन देणाऱ्या धोरणांची अंमलबजावणी करावी.

भारतीय धोरण आयोग (NITI Aayog) च्या शिफारसी:

- ✓ शहरांमध्ये वायूप्रदूषण नियंत्रणासाठी 'ग्रीन अर्बन मोबिलिटी' (सायकल ट्रॅक, मेट्रो, बस) वाढवावी.
- ✓ पारंपरिक इंधनावरील अवलंबित्व कमी करून अक्षय ऊर्जा प्रकल्प राबवावे.
- ✓ 'स्मार्ट सिटीज मिशन' अंतर्गत वायूप्रदूषण नियंत्रणासाठी नव्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब करावा.

भारतासाठी महत्त्व आणि धोरणात्मक उपाय

1. राष्ट्रीय स्वच्छ वायू कार्यक्रम (NCAP):

- ✓ 2024 पर्यंत 102 शहरांमध्ये वायूप्रदूषण 20-30% ने कमी करण्याचे उद्दिष्ट.
- ✓ वायू गुणवत्ता सुधारण्यासाठी प्रदूषणकारी उद्योगांवर नियंत्रण आणि हरित तंत्रज्ञान प्रोत्साहन.

2. हरित ऊर्जा धोरण:

- ✓ 2070 पर्यंत भारताने Net-Zero Carbon Emissions साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे.
- ✓ सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा आणि जैवऊर्जेचा वापर वाढवण्यावर भर.

3. शाश्वत वाहतूक आणि हरित इमारती:

- ✓ इलेक्ट्रिक वाहने (EVs) आणि स्मार्ट पब्लिक ट्रान्सपोर्ट सिस्टमचा विस्तार.
- ✓ ऊर्जाक्षम इमारती आणि हरित शहर नियोजनावर भर.

4. नागरिक सहभाग आणि जनजागृती:

- ✓ स्थानीय प्रशासन आणि नागरी संस्थांनी हवामान कृतीस प्रोत्साहन द्यावे.
- ✓ वायूप्रदूषण कमी करण्यासाठी जनजागृती मोहीम राबवावी.

निष्कर्ष

- ☐ शहरांचा हवामान बदलांमध्ये मोठा वाटा असून, तिथल्या धोरणांवर जागतिक पातळीवरील हवामान कृती अवलंबून आहे.
- ☐ शहरी वायूप्रदूषण ही गंभीर समस्या असून, आरोग्य आणि पर्यावरण दोघांसाठीच ती धोकादायक आहे.
- ☐ भारतासह सर्व देशांनी हवामान-प्रतिरोधक आणि हरित शहरांचे नियोजन करण्यावर भर द्यावा.
- ☐ स्मार्ट सिटीज, शाश्वत ऊर्जा आणि वाहतुकीत सुधारणा केल्यास शहरी हवामान कृती प्रभावी होईल.

3.8 भारतात महिलांच्या कामगार सहभाग दरात लक्षणीय वाढ – EAC-PM चा अहवाल

पंतप्रधानांच्या आर्थिक सल्लागार परिषदेने (Economic Advisory Council to the Prime Minister - EAC-PM) नुकताच एक कार्यपत्र (Working Paper) प्रसिद्ध केला असून त्यामध्ये महिलांच्या कामगार सहभाग दरात (Female Labor Force Participation Rate - LFPR) मोठी वाढ झाल्याचे निदर्शनास आले आहे.

ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागांमध्ये महिला कामगार सहभागात सुधारणा दिसून आली असून, विशेषतः ग्रामीण भागात मोठी वाढ झाली आहे.

अहवालातील मुख्य निष्कर्ष (Key Findings)

✦ ग्रामीण महिला कामगार सहभाग (Rural Female LFPR)

- ✓ 2017-18: 24.6%
- ✓ 2023-24: 47.6%
- ✓ वाढ: ~69%
- ✓ ग्रामीण भागातील महिलांचा कामगार सहभाग जवळपास दुप्पट झाल्याचे दिसते.

✦ शहरी महिला कामगार सहभाग (Urban Female LFPR)

✓ 2017-18: 20.4%

✓ 2023-24: 25.4%

✓ वाढ: ~25%

✓ शहरी भागात वाढ तुलनेने कमी असली तरी सकारात्मक सुधारणा दिसते.

✦ प्रादेशिक विषमता (Regional Variation)

✓ कमी महिला कामगार सहभाग असलेले राज्ये: बिहार, पंजाब आणि हरियाणा.

✓ उच्च वाढ नोंदवलेले राज्ये: राजस्थान आणि झारखंड.

✓ काही राज्यांमध्ये महिलांचा कामगार सहभाग वाढला असला, तरी काही भागांमध्ये सामाजिक-आर्थिक कारणांमुळे महिला अद्याप मोठ्या प्रमाणावर औपचारिक कामगार क्षेत्रात सहभागी झालेल्या नाहीत.

महिला कामगार सहभाग वाढीमागची प्रमुख कारणे

1. ग्रामीण भागातील महिलांसाठी नवीन संधी

✦ महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA) सारख्या योजनांमुळे महिलांना अधिक रोजगार संधी मिळाल्या.

✦ कृषी क्षेत्रातील बदल: सुधारित कृषी धोरणांमुळे महिला शेतीशी संबंधित विविध उपक्रमांमध्ये सामील झाल्या.

✦ स्वयंसहायता गटांचा (SHG) विस्तार: ग्रामीण भागातील महिलांना वित्तपुरवठा आणि उद्योगधंद्यात गुंतण्यास मदत.

2. उद्योगधंद्यातील वाढ आणि डिजिटल क्रांती

✦ ई-कॉमर्स आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा प्रभाव: महिलांना वर्क-फ्रॉम-होम आणि लघु उद्योग चालवण्यास मदत झाली.

✦ हस्तकला आणि लघुउद्योगांना प्रोत्साहन: महिलांनी वेगवेगळ्या लघुउद्योगांमध्ये प्रवेश केला आहे.

3. शिक्षण आणि कौशल्य विकास (Skill Development)

✦ "बेटी बचाओ, बेटी पढाओ" सारख्या अभियानांमुळे मुलींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार वाढला.

✦ PM Kaushal Vikas Yojana (PMKVY) अंतर्गत महिलांना कौशल्य प्रशिक्षण देण्यात आले.

✦ STEM क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढला: IT आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील संधींमध्ये महिलांचा वाटा वाढत आहे.

4. सरकारी धोरणांचा प्रभाव

✦ मुद्रा योजना आणि स्टार्टअप इंडिया: महिलांना व्यवसाय सुरू करण्यासाठी मदत मिळाली.

✦ मातृत्व लाभ कायदा (Maternity Benefit Act) सुधारणा: कामावर महिलांचे टिकून राहण्याचे प्रमाण वाढले.

राज्यवार महिला कामगार सहभाग दरातील फरक

कमी महिला LFPR असलेली राज्ये:

✦ बिहार, पंजाब, हरियाणा:

- ✓ सामाजिक बंधने आणि कौशल्य विकासाच्या मर्यादा: महिलांना सार्वजनिक जीवनात आणि औपचारिक क्षेत्रात कमी संधी.
- ✓ कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेमुळे महिलांचा सहभाग मर्यादित.

जास्त महिला LFPR वाढ असलेली राज्ये:

✦ राजस्थान, झारखंड:

- ✓ हस्तकला, कौशल्य प्रशिक्षण, महिला स्वयंसहायता गट यांचा प्रभाव.
- ✓ लघुउद्योग आणि MSME क्षेत्रातील वाढ.

भविष्यातील आव्हाने आणि उपाय

आव्हाने:

- ✗ लैंगिक वेतन असमानता: पुरुष आणि महिला यामध्ये वेतनविषयक मोठी तफावत आहे.
- ✗ अनौपचारिक क्षेत्रातील मोठ्या प्रमाणातील सहभाग: महिलांचा मोठा सहभाग अनौपचारिक क्षेत्रात असल्याने सुरक्षितता आणि सामाजिक सुरक्षेचा अभाव.
- ✗ कामाच्या ठिकाणी लवचिकतेचा अभाव: अनेक कंपन्यांमध्ये अद्याप महिलांसाठी पुरेशी सोय उपलब्ध नाही.

उपाययोजना:

- ✓ महिला उद्योजकता आणि स्टार्टअप्ससाठी प्रोत्साहन.
- ✓ लैंगिक समानतेचे धोरण (Gender Equality Policy) अधिक प्रभावीपणे अंमलात आणणे.
- ✓ महिलांसाठी विशेष श्रम कायदे आणि सामाजिक सुरक्षा.
- ✓ वर्क-फ्रॉम-होम आणि फ्लेक्सिबल वर्किंग अवेअरनेस वाढवणे.

निष्कर्ष

- ✦ महिला कामगार सहभाग वाढणे हा एक सकारात्मक संकेत आहे, जो भारताच्या आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतो.
- ✦ EAC-PM च्या अहवालाने दाखवून दिले आहे की, योग्य धोरणे आणि प्रोत्साहन दिल्यास महिला श्रमशक्तीमध्ये मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेऊ शकतात.
- ✦ मात्र, वेतन समानता, सुरक्षित कार्यस्थळे आणि महिलांच्या प्रगतीसाठी आवश्यक धोरणात्मक सुधारणा होणे आवश्यक आहे.

3.9 दक्षिण कोरिया 'सुपर-एज्ड' समाज बनले – वृद्ध लोकसंख्येतील वाढीचा नवा टप्पा

दक्षिण कोरियाच्या अंतर्गत आणि सुरक्षा मंत्रालयाने (Ministry of the Interior and Safety) नुकतीच अधिकृत घोषणा केली आहे की देशाची 65 वर्षे किंवा त्यावरील लोकसंख्या 20% टप्पा ओलांडून 'सुपर-एज्ड' समाजात प्रवेश केला आहे. यामुळे दक्षिण कोरिया जपाननंतर 'सुपर-एज्ड' समाज असलेला आशियातील दुसरा देश ठरला आहे.

✓ संयुक्त राष्ट्रांच्या (UN) वर्गीकरणानुसार:

- ✓ 7% पेक्षा अधिक वृद्ध लोकसंख्येसह देश 'एजिंग' (Aging) मानला जातो.
- ✓ 14% पेक्षा अधिक वृद्ध लोकसंख्येसह देश 'एज्ड' (Aged) वर्गात येतो.
- ✓ 20% पेक्षा अधिक वृद्ध लोकसंख्येसह देश 'सुपर-एज्ड' (Super-Aged) होतो.

दक्षिण कोरियाने आता सुपर-एज्ड समाज म्हणून मान्यता मिळवली असून, हा लोकसंख्याशास्त्रीय बदल अर्थव्यवस्था, रोजगार आणि सामाजिक कल्याण क्षेत्रावर महत्त्वपूर्ण परिणाम करू शकतो.

वृद्ध लोकसंख्या वाढण्याची कारणे

1. जन्मदरात मोठी घट (Declining Birth Rate)

- ✦ दक्षिण कोरियाचा एकूण प्रजनन दर (Total Fertility Rate - TFR) 0.72 (2023 मध्ये) इतका घसरला आहे, जो जगातील सर्वात कमी जन्मदरांपैकी एक आहे.
- ✦ TFR हा प्रत्येक महिलेसाठी आवश्यक 2.1 जन्मदराच्या तुलनेत खूपच कमी आहे, त्यामुळे भविष्यात तरुण लोकसंख्या घटण्याची शक्यता आहे.

2. दीर्घायुष्य वाढ (Increased Life Expectancy)

- ✦ चांगली आरोग्यसेवा आणि जीवनशैली सुधारणा यामुळे दक्षिण कोरियामध्ये सरासरी आयुर्मान (Life Expectancy) 83 वर्षांपर्यंत वाढले आहे.
- ✦ त्यामुळे वृद्ध लोकसंख्येचे प्रमाण वाढत आहे.

3. तरुण लोकसंख्या घटण्याचा परिणाम

- ✦ शिक्षण आणि करिअर प्राधान्य: तरुण वर्ग उशिरा विवाह करतो किंवा लग्न न करण्याकडे कल असतो.
- ✦ महागाडे राहणीमान आणि शहरांमध्ये उच्च खर्च: कुटुंब वाढवणे आर्थिक दृष्ट्या कठीण होत आहे.

वृद्ध लोकसंख्या वाढीचे परिणाम

A. अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

✦ कामगार वर्गाचा संख्यात्मक घट: वृद्ध लोकसंख्या वाढल्याने तरुण कामगारांची संख्या कमी होत आहे, त्यामुळे उत्पादकता घटू शकते.

✦ पेन्शन आणि कल्याणकारी योजनांवरील ताण: वृद्धांसाठी सामाजिक सुरक्षा, आरोग्य सेवा आणि पेन्शन प्रणालीवर मोठा आर्थिक भार येणार आहे.

✦ उत्पन्न असमानता: वृद्ध व्यक्तींचे उत्पन्न कमी झाल्याने गरिबीची समस्या वाढू शकते.

B. आरोग्य व्यवस्थेवरील परिणाम

✦ वृद्ध लोकसंख्येसाठी स्वास्थ्य सेवा आणि दीर्घकालीन काळजी (Long-term care) अधिक महत्त्वाची ठरणार आहे.

✦ डिमेंशिया आणि वृद्धापकाळाशी संबंधित आजारांचे प्रमाण वाढणार.

C. सामाजिक संरचनेवरील परिणाम

✦ कौटुंबिक जबाबदाऱ्या वाढणार: वृद्ध व्यक्तींच्या देखभालीसाठी कौटुंबिक जबाबदाऱ्या वाढणार.

✦ शहरीकरणाच्या प्रक्रियेत बदल: वृद्धांसाठी अधिक सुलभ पायाभूत सुविधा आणि गृहनिर्माण धोरणांची आवश्यकता भासणार.

उपाययोजना आणि धोरणात्मक हस्तक्षेप

जन्मदर वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन योजना

✦ दक्षिण कोरियन सरकारने बाळंतपणाच्या खर्चासाठी आर्थिक मदत, मुलांसाठी मोफत शाळा आणि बालसंगोपन सुविधा उपलब्ध करण्यासाठी मोठी गुंतवणूक केली आहे.

✦ विवाह आणि मातृत्वाला प्रोत्साहन देण्यासाठी कर सवलती दिल्या जात आहेत.

वृद्धांसाठी रोजगार संधी वाढवणे

✦ सेवानिवृत्तीचे वय वाढविणे, फ्रीलान्सिंग आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम सुरू करणे यावर भर दिला जात आहे.

वृद्धांसाठी आरोग्य व कल्याणकारी सेवा विस्तार

✦ वृद्धांसाठी स्वतंत्र आरोग्य योजना, गृहसेवा आरोग्य सेवा आणि सामाजिक सुरक्षा योजना अधिक प्रभावी बनविणे.

भारतासाठी धडे

✦ भारतही 'एजिंग सोसायटी'कडे वाटचाल करत आहे: सध्या भारताची 65+ वयोगटातील लोकसंख्या 7% च्या पुढे गेली आहे.

✦ भविष्यात भारताला देखील वृद्ध लोकसंख्येसाठी योग्य धोरणे राबवावी लागतील, जसे की -

✓ वृद्धांसाठी आरोग्यसेवा आणि पेन्शन योजना अधिक प्रभावी करणे.

✓ वृद्धांसाठी रोजगार आणि सामाजिक सहभाग वाढवणे.

- ✓ जन्मदर वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन योजनांचा विस्तार करणे.

निष्कर्ष

- ✦ दक्षिण कोरियाच्या सुपर-एज्ड समाजात प्रवेशामुळे जगातील वृद्ध लोकसंख्येच्या वाढीचा एक नवा टप्पा गाठला आहे.
- ✦ हा लोकसंख्याशास्त्रीय बदल अर्थव्यवस्था, रोजगार आणि सामाजिक धोरणांवर मोठा प्रभाव टाकणार आहे.
- ✦ दक्षिण कोरियासारखे देश या संकटाला सामोरे जाण्यासाठी धोरणात्मक उपाययोजना करत असून, इतर देशांनीही यातून महत्वाचे धडे घ्यायला हवेत.

3.10 'ग्लोबल आउटलुक फॉर 2025' अहवाल – अन्नसुरक्षेवरील संकट आणि भारताची स्थिती

संयुक्त राष्ट्रांच्या वर्ल्ड फूड प्रोग्रॅम (WFP) ने 'ग्लोबल आउटलुक फॉर 2025' अहवाल प्रसिद्ध केला आहे. या अहवालानुसार, जगभरातील उपासमारीच्या समस्येचा मोठा भाग भारतात केंद्रित आहे. **भारतामध्ये जगातील एक चतुर्थांश कुपोषित लोकसंख्या राहते**, ज्यामुळे अन्नसुरक्षेच्या मुद्द्यावर गंभीर उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

अहवालातील प्रमुख निष्कर्ष

■ भारतातील उपासमारी आणि गरिबीचे प्रमाण:

भारतामध्ये सुमारे 21.25% लोकसंख्या दररोज 1.90 अमेरिकी डॉलरपेक्षा कमी उत्पन्नावर जीवन जगते. ही परिस्थिती ग्रामीण भागात अधिक गंभीर असून शहरी भागातही आर्थिक असमानता वाढताना दिसत आहे.

■ बालकांमधील कुपोषण:

6 ते 59 महिन्यांतील **38% मुलांमध्ये तीव्र कुपोषण (Chronic Malnutrition)** आढळले आहे.

कुपोषणामुळे मुलांच्या वाढीवर परिणाम होतो आणि त्यांच्या शारीरिक तसेच बौद्धिक विकासावर मर्यादा येतात.

POSHAN Abhiyan आणि ICDS सारख्या सरकारी योजनांद्वारे कुपोषण कमी करण्यासाठी प्रयत्न सुरू असले तरी अजूनही मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा आवश्यक आहे.

अन्नसुरक्षेवरील भारताचे प्रयत्न आणि धोरणे

• राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा योजना (NFSA, 2013):

या कायद्याद्वारे 81 कोटी लोकसंख्येला सवलतीच्या दरात धान्य पुरवले जाते.

एक राष्ट्र, एक रेशनकार्ड (ONORC) योजनेमुळे स्थलांतरित मजुरांसाठीही अन्नसुरक्षा सुनिश्चित केली जात आहे.

- **प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजना (PMGKAY):**

कोविड-19 महामारीदरम्यान सुरू झालेली ही योजना आता पुढील टप्प्यात विस्तारित करण्यात आली आहे. गरीब कुटुंबांना मोफत धान्य दिले जाते, ज्यामुळे त्यांचा उपासमारीवरील अवलंबित्व कमी होतो.

- **‘पोषण अभियान’ (National Nutrition Mission):**

गरोदर माता, स्तनपान करणाऱ्या माता आणि बालकांसाठी पोषण सुधारण्याचे उद्दिष्ट. स्वस्थ भारत अभियान, अंगणवाडी सेवा यांसारख्या योजनांशी जोडले गेले आहे.

भविष्यातील उपाय आणि शिफारसी

1. कृषी उत्पादन आणि वितरण सुधारणा:

PM-KISAN, PM Fasal Bima Yojana यासारख्या योजनांचा प्रभाव वाढवून अन्नधान्य उत्पादन वाढवणे. कृषी क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर आणि कोल्ड स्टोरेज सुविधांमध्ये गुंतवणूक वाढवणे आवश्यक.

2. अन्न वितरण यंत्रणेत पारदर्शकता:

PDS सुधारणा आणि डायरेक्ट बेनेफिट ट्रान्सफर (DBT) द्वारे लाभार्थ्यांना थेट मदत पुरवणे. धान्य गळती (Leakage) रोखण्यासाठी ई-रेशन कार्ड आणि डिजिटल ट्रॅकिंग प्रणाली विकसित करणे.

3. कुपोषण निर्मूलन:

आयर्न, झिंक आणि जीवनसत्त्वे युक्त अन्नपुरवठा वाढवण्यासाठी अन्नफोर्टिफिकेशन (Fortification) अनिवार्य करणे. स्थानिक समुदाय आणि स्वयंसेवी संस्थांसोबत समन्वय साधून कुपोषणावर अधिक प्रभावी उपाय योजणे.

निष्कर्ष

WFP चा ‘ग्लोबल आउटलुक फॉर 2025’ अहवाल भारताच्या अन्नसुरक्षेवरील आव्हानांना समोर आणतो. गरिबी, कुपोषण आणि अन्नवितरणातील त्रुटी दूर करण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणा गरजेच्या आहेत. शाश्वत अन्नपुरवठा आणि पोषण वाढवण्यावर भर देऊनच भारत आपली अन्नसुरक्षा मजबूत करू शकेल.

Swapnil's IAS आहे सर्वांसाठी

Discounts

सैन्य आणि पोलीस दल - 10%

लघू आणि सीमांत शेतकऱ्यांची मुले - 20%

दिव्यांग विद्यार्थी - 15%

शहीदांची मुले - 25%

महिला विद्यार्थी - 33%

आई वडिल हयात नाहीत - 40%

4. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान

4.1 भारतीय शास्त्रज्ञांनी 'किसान कवच' नावाचा स्वदेशी 'अँटी-पेस्टिसाइड' सूट विकसित केला

जैवतंत्रज्ञान विभागाशी (Department of Biotechnology - DBT) संलग्न असलेल्या भारतीय शास्त्रज्ञांनी "किसान कवच" नावाचा स्वदेशी 'अँटी-पेस्टिसाइड' सूट विकसित केला आहे. हा विशेष प्रकारचा सूट शेतकऱ्यांना विषारी कीटकनाशकांपासून (pesticides) सुरक्षित ठेवण्याच्या उद्देशाने विकसित करण्यात आला आहे. पेस्टिसाइड्सच्या थेट संपर्कांमुळे होणारे आरोग्यविषयक धोके आणि विषबाधा कमी करण्यासाठी हा सूट महत्त्वाचा ठरणार आहे.

"किसान कवच" सूटची वैशिष्ट्ये

1. अत्याधुनिक संरक्षण तंत्रज्ञान:

- ✓ हा सूट पेस्टिसाइड्स, हर्बिसाइड्स आणि इतर रासायनिक द्रव्यांच्या संपर्कापासून पूर्ण संरक्षण देतो.
- ✓ विशेषतः स्वयंचलित कीटकनाशक फवारणी करणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी हा उपयोगी ठरणार आहे.

2. हलके आणि आरामदायक डिझाइन:

- ✓ पारंपरिक संरक्षणात्मक कपड्यांच्या तुलनेत हा सूट जास्त हलका, आरामदायक आणि हवेशीर आहे.
- ✓ त्यामुळे शेतकऱ्यांना लांब वेळ घालवूनही त्रास जाणवणार नाही.

3. स्वदेशी आणि परवडणाऱ्या किमतीत उपलब्ध:

- ✓ आयात केलेल्या महागड्या संरक्षणात्मक कपड्यांच्या तुलनेत हा सूट भारतीय शेतकऱ्यांना स्वस्त आणि सहज उपलब्ध होईल.
- ✓ "मेक इन इंडिया" उपक्रमाच्या अंतर्गत विकसित करण्यात आलेला हा सूट स्वदेशी संशोधनाची मोठी उपलब्धी आहे.

4. पर्यावरणपूरक आणि पुनर्वापरयोग्य:

- ✓ हा सूट बायोडिग्रेडेबल आणि पर्यावरणास अनुकूल (eco-friendly) साहित्याने बनवलेला आहे.
- ✓ तसेच, हा वारंवार धुऊन पुन्हा वापरता येऊ शकतो, त्यामुळे खर्च कमी होतो.

शेतकऱ्यांच्या आरोग्यासाठी महत्त्व

A. पेस्टिसाइड विषबाधेचा धोका कमी होणार:

- ✓ जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) अहवालानुसार दरवर्षी हजारो शेतकरी विषारी पेस्टिसाइड्सच्या संपर्कात येऊन गंभीर आजारांना बळी पडतात.
- ✓ "किसान कवच" या सूटमुळे त्वचा, डोळे आणि श्वसनसंस्थेवर होणारे घातक परिणाम टाळता येतील.

B. विविध आजारांपासून संरक्षण:

- ✓ कीटकनाशकांमुळे शेतकऱ्यांना त्वचेचे विकार, फुफ्फुसांचे आजार, कर्करोग आणि मज्जासंस्थेशी संबंधित आजार होण्याचा धोका असतो.
- ✓ हा सूट वापरल्यास अशा आजारांचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या कमी होईल.

C. शेतीतील सुरक्षिततेत वाढ:

- ✓ शेती करताना सुरक्षितता आणि आरोग्य याकडे दुर्लक्ष होते.
- ✓ हा सूट वापरणे सक्तीचे केल्यास शेतकऱ्यांचे आरोग्य चांगले राहील आणि त्यांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होईल.

भारतातील कृषी आणि आरोग्य धोरणांशी संबंध

1. कृषी मंत्रालयाच्या योजनेशी संलग्नता:

- ✓ "किसान कवच" सूट प्रधानमंत्री किसान सम्मान निधी (PM-KISAN), किसान क्रेडिट कार्ड (KCC) आणि राष्ट्रीय कृषी विकास योजना (RKVY) अंतर्गत शेतकऱ्यांना अनुदानित दरात पुरवला जाऊ शकतो.

2. सरकारी समित्यांची भूमिका:

- ✓ स्वामिनाथन आयोगाने (National Commission on Farmers) शेतकऱ्यांसाठी संरक्षणात्मक उपाययोजना करण्याची शिफारस केली होती.
- ✓ नीती आयोगाच्या (NITI Aayog) अहवालानुसार भारतीय शेतीला 'शाश्वत संरक्षण प्रणाली'ची आवश्यकता आहे.

3. अन्न व कृषी संघटनेच्या (FAO) मार्गदर्शक तत्वांशी सुसंगत:

- ✓ संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या अन्न आणि कृषी संघटनेने (FAO) कृषी क्षेत्रात पेस्टिसाइडसंबंधित सुरक्षा उपाय अनिवार्य करण्याची शिफारस केली आहे.
- ✓ "किसान कवच" सूट या आंतरराष्ट्रीय मानकांना पूर्ण करणारा आहे.

कृषी धोरण आणि विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या दृष्टीने महत्त्व

• स्वदेशी संशोधनाला चालना:

- ✓ भारतात पहिल्यांदाच इतक्या उच्च तंत्रज्ञानाने तयार केलेला "ॲंटी-पेस्टिसाइड" सूट विकसित करण्यात आला आहे.
- ✓ स्वदेशी संशोधनामुळे परकीय उत्पादनांवर अवलंबित्व कमी होईल आणि भारत जैवतंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात आत्मनिर्भर बनेल.

From Dream to Reality

• कृषी क्षेत्रातील नवकल्पना (Agri-Tech Innovations):

- ✓ किसान कवचसारखी नवकल्पना आधुनिक शेतीसाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते.
- ✓ भविष्यात याच तंत्रज्ञानावर आधारित अधिक प्रभावी सुरक्षा उपकरणे विकसित केली जाऊ शकतात.

• शेतकऱ्यांचे उत्पन्न आणि उत्पादनक्षमतेत वाढ:

- ✓ पेस्टिसाइडमुळे आरोग्य बिघडल्याने शेतकऱ्यांना काम थांबवावे लागते, परिणामी त्यांच्या उत्पन्नावर परिणाम होतो.
- ✓ सुरक्षिततेची हमी मिळाल्यास शेतकऱ्यांचे कामकाज सुरळीत होऊन उत्पादनक्षमता वाढेल.

निष्कर्ष

- ☐ "किसान कवच" हा स्वदेशी संशोधनाचा मोठा विजय असून, शेतकऱ्यांच्या आरोग्यसुरक्षेसाठी महत्वाचा ठरणार आहे.
- ☐ भारतीय शेतीमध्ये सुरक्षिततेला सर्वोच्च प्राधान्य देण्यासाठी सरकारने या सूटचा व्यापक प्रचार करावा आणि यास अनुदान द्यावे.
- ☐ शाश्वत शेती आणि आरोग्यसुरक्षेच्या दिशेने हा एक महत्त्वपूर्ण पाऊल ठरणार आहे.

4.2 ऑस्ट्रेलिया: 16 वर्षाखालील मुलांसाठी सोशल मीडिया वापरावर बंदी घालणारा पहिला देश

ऑस्ट्रेलिया हा जगातील पहिला देश ठरला आहे, ज्याने 16 वर्षाखालील मुलांसाठी सोशल मीडिया वापरावर कायदेशीर बंदी घालणारा कायदा मंजूर केला आहे. हा निर्णय मुलांच्या ऑनलाईन सुरक्षेसाठी आणि मानसिक आरोग्यासाठी महत्त्वपूर्ण मानला जातो.

नवीन कायदानुसार, सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मना (जसे की Facebook, Instagram, TikTok, Snapchat) 16 वर्षाखालील वापरकर्त्यांची ओळख पडताळण्यासाठी कठोर उपाययोजना कराव्या लागतील.

कायद्याची वैशिष्ट्ये आणि उद्दिष्टे

- ✦ ऑस्ट्रेलियन संसदेने 'ऑनलाईन सेफ्टी बिल 2024' (Online Safety Bill 2024) मंजूर केला.
- ✦ हा कायदा सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मना 16 वर्षाखालील मुलांना त्यांच्या सेवा वापरण्यापासून रोखण्यास भाग पाडतो.
- ✦ ओळख पडताळणी (Age Verification) अनिवार्य: सोशल मीडिया कंपन्यांना वापरकर्त्यांचे वय पडताळण्यासाठी मजबूत यंत्रणा निर्माण करावी लागेल.
- ✦ पालकांची संमती आवश्यक: 16 वर्षाखालील मुलांनी सोशल मीडिया वापरायचा असल्यास, त्यांना पालकांची संमती घ्यावी लागेल.
- ✦ डेटा संरक्षण आणि गोपनीयता: मुलांची वैयक्तिक माहिती सुरक्षित ठेवण्यावर भर दिला जाईल.
- ✦ ऑनलाईन गुन्ह्यांना आळा: मुलांचे ऑनलाईन शोषण, सायबर बुलिंग आणि धोकादायक कंटेंटपासून संरक्षण करणे.

ऑस्ट्रेलियन सरकारचा यामागील उद्देश

- ☑ मुलांचे ऑनलाईन संरक्षण: सोशल मीडिया आणि इंटरनेटवर होणाऱ्या सायबर बुलिंग, फसवणूक, शोषण आणि अपायकारक कंटेंटपासून संरक्षण.

✓ मानसिक आरोग्य सुधारणा: सोशल मीडिया वापरामुळे निर्माण होणारे तणाव, नैराश्य आणि व्यसनाधीनता रोखण्यासाठी पावले उचलणे.

✓ आई-वडिलांना अधिक नियंत्रण: मुलांच्या डिजिटल आयुष्यावर पालकांना अधिक नियंत्रण मिळवून देणे.

✓ डेटा सुरक्षा वाढवणे: मुलांची ऑनलाईन माहिती सुरक्षित ठेवणे आणि डेटा चोरीपासून संरक्षण.

कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी प्रमुख संस्था

✦ ऑस्ट्रेलियन इलेक्ट्रॉनिक सेफ्टी कमिशन (eSafety Commissioner):

- ✓ सोशल मीडिया कंपन्यांवर लक्ष ठेवणार.
- ✓ उल्लंघन करणाऱ्या कंपन्यांवर मोठ्या दंडाची कारवाई करणार.

✦ ऑस्ट्रेलियन कम्युनिकेशन आणि मीडिया अथॉरिटी (ACMA):

- ✓ डिजिटल प्लॅटफॉर्मसाठी कठोर मार्गदर्शक तत्वे तयार करणार.
- ✓ वय पडताळणीच्या प्रक्रियांचे निरीक्षण करणार.

✦ ऑस्ट्रेलियन डेटा संरक्षण कायदा:

- ✓ मुलांचा ऑनलाईन डेटा सुरक्षित ठेवण्यासाठी कार्यरत.
- ✓ सोशल मीडिया कंपन्यांना डेटा वापरण्यावर बंधने घालणार.

आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन आणि इतर देशांचे धोरण

✓ अमेरिका:

- ✓ अमेरिका देखील 'Kids Online Safety Act' च्या माध्यमातून 13 वर्षांखालील मुलांसाठी सोशल मीडिया प्रतिबंधित करण्याचा विचार करत आहे.
- ✓ काही राज्यांनी (जसे युटा, टेक्सास) 18 वर्षांखालील मुलांसाठी ऑनलाईन ॲप्ससाठी पालकांची संमती अनिवार्य केली आहे.

✓ युरोपियन युनियन (EU):

- ✓ 'General Data Protection Regulation (GDPR)' अंतर्गत सोशल मीडिया कंपन्यांना मुलांची खासगी माहिती सुरक्षित ठेवणे अनिवार्य आहे.
- ✓ काही देशांत वय पडताळणी आवश्यक केली गेली आहे.

✓ भारत:

- ✓ भारतात अजून असे कोणतेही राष्ट्रीय कायदे नाहीत, परंतु IT नियम 2021 अंतर्गत सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मसाठी काही बंधने आहेत.

- ✓ सरकार डिजिटल डेटा संरक्षण कायदा आणण्याचा विचार करत आहे.

कायद्याच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने

✦ वय पडताळणी प्रणालीची अंमलबजावणी कठीण:

- ✓ मुलं बनावट जन्मतारखा वापरून खाते तयार करू शकतात.
- ✓ सोशल मीडिया कंपन्यांनी अत्याधुनिक पडताळणी प्रणाली विकसित करावी लागेल.

✦ आंतरराष्ट्रीय प्लॅटफॉर्मवर नियंत्रण:

- ✓ सोशल मीडिया कंपन्या वेगवेगळ्या देशांत कार्यरत असल्यामुळे कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी कठीण होऊ शकते.

✦ पालक व मुलांमधील संघर्ष:

- ✓ मुलं सोशल मीडियाचा वापर करण्यासाठी अनधिकृत मार्गांचा अवलंब करू शकतात.

✦ डेटा गोपनीयतेच्या समस्या:

- ✓ वय पडताळणीसाठी बायोमेट्रिक डेटा किंवा सरकारी ओळखपत्रे आवश्यक असल्यास गोपनीयतेचा प्रश्न निर्माण होऊ शकतो.

पुढील वाटचाल आणि उपाययोजना

✓ संपूर्ण सोशल मीडिया पर्यावरण बदलणे:

- ✓ मुलांसाठी विशेषतः डिझाईन केलेले बालसुलभ आणि सुरक्षित सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म विकसित करणे.

✓ सुरक्षित इंटरनेट शिक्षण:

- ✓ पालक आणि मुलांना सुरक्षित इंटरनेट वापराविषयी मार्गदर्शन देणे.

✓ सोशल मीडिया कंपन्यांचे सहकार्य:

- ✓ सरकारने कंपन्यांसोबत सहकार्य करून वय पडताळणीसाठी मजबूत उपाययोजना आणाव्यात.

✓ पालक आणि शिक्षकांचा सहभाग:

- ✓ मुलांना डिजिटल शिस्त शिकवण्यासाठी पालक आणि शिक्षकांना प्रशिक्षण देणे.

निष्कर्ष

- ✓ ऑस्ट्रेलियाने हा कठोर कायदा मंजूर करून मुलांच्या ऑनलाईन सुरक्षेसाठी महत्वाचे पाऊल उचलले आहे.
- ✓ जगभरातील देशांनीही यासारखी कठोर धोरणे स्वीकारून सायबर सुरक्षेसाठी उपाययोजना कराव्यात.
- ✓ भारतातही डिजिटल डेटा संरक्षण कायदा आणण्याची आवश्यकता आहे, जेणेकरून मुलांचे ऑनलाईन आरोग्य आणि गोपनीयता सुरक्षित राहील.

4.3 Google ने 'Willow' क्वांटम चिप सादर केली – क्वांटम संगणनाच्या विकासातील मैलाचा दगड

Google ने आपल्या Quantum AI विभागाच्या माध्यमातून 'Willow' नावाची अत्याधुनिक क्वांटम चिप सादर केली आहे. ही चिप क्लासिकल संगणकांच्या क्षमता ओलांडून जटिल गणनांसाठी एक मोठी क्रांती घडवू शकते. Google च्या मते, Willow क्वांटम चिप पारंपरिक संगणकांपेक्षा गुणोत्तराने अधिक वेगाने संगणन करू शकते, ज्यामुळे विज्ञान, औषधनिर्मिती, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि सायबरसुरक्षा यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये मोठे बदल घडू शकतात.

क्वांटम संगणक म्हणजे काय?

क्वांटम संगणन ही पारंपरिक संगणन प्रणालीपेक्षा वेगळी आणि अधिक प्रगत तंत्रज्ञान प्रणाली आहे.

पारंपरिक संगणक vs क्वांटम संगणक:

क्वांटम संगणक सुपरपोजिशन आणि एंटॅंगलमेंट या क्वांटम यांत्रिकी तत्वांवर कार्य करतो, ज्यामुळे तो मोठ्या प्रमाणावर माहिती प्रक्रिया करू शकतो.

'Willow' क्वांटम चिपची वैशिष्ट्ये

■ सुपरकंडक्टिंग क्यूबिट्स:

Willow ही Google ची अत्याधुनिक सुपरकंडक्टिंग क्वांटम चिप आहे, जी क्वांटम संगणकांची कार्यक्षमता मोठ्या प्रमाणावर वाढवू शकते.

यात 72 क्यूबिट्स (Qubits) आहेत, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर संगणन शक्य होते.

■ Sycamore पेक्षा अधिक प्रगत:

Google ने यापूर्वी Sycamore चिप विकसित केली होती, ज्याने क्लासिकल संगणकांपेक्षा 10,000 पट वेगाने गणना केली होती.

Willow ही त्यापेक्षा अधिक अचूक आणि स्थिर कार्यक्षमतेसह तयार करण्यात आली आहे.

■ कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि सायबर सुरक्षा:

ही चिप कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि मशीन लर्निंगमध्ये क्रांतिकारक बदल घडवू शकते.

सायबरसुरक्षेसाठी अधिक सुरक्षित क्वांटम एन्क्रिप्शन पद्धती विकसित करण्यासाठीही उपयोगी ठरेल.

क्वांटम संगणनाचे संभाव्य उपयोग

1. औषधनिर्मिती आणि जैवतंत्रज्ञान:

नवीन औषधांची जलद चाचणी आणि अणु-स्तरावरील प्रयोग यामुळे कर्करोग, अल्झायमर आणि कोविड-19साठी नवीन उपचार शोधणे शक्य.

प्रथिनांचे 3D मॉडेलिंग जलद आणि अचूक करता येईल.

2.हवामान अंदाज आणि आपत्ती व्यवस्थापन:

हवामान बदलांचा अधिक अचूक अंदाज वर्तवून नैसर्गिक आपत्तींसाठी पूर्वतयारी शक्य होईल.

वातावरणातील कार्बन डायऑक्साइड नियंत्रित करण्यासाठी उपाय शोधणे सोपे होईल.

3.बँकिंग आणि वित्तीय व्यवहार:

बँकिंग आणि आर्थिक बाजारपेठांमध्ये संभाव्य जोखीम व्यवस्थापनासाठी अत्याधुनिक अल्गोरिदम विकसित करता येतील.

क्रिप्टोग्राफीमध्ये सुधारणा करून सायबर गुन्हेगारी रोखण्यास मदत होईल.

4.कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि मशीन लर्निंग:

AI च्या डेटा प्रोसेसिंगचा वेग अब्जो पट वाढेल, त्यामुळे स्वयंचलित प्रणाली अधिक अचूक आणि जलद होतील.

AI-आधारित निर्णय प्रक्रिया अधिक सक्षम बनेल.

क्वांटम संगणनविषयी आंतरराष्ट्रीय प्रयत्न

IBM:

IBM Quantum ही Superconducting Qubits चा वापर करणारी प्रणाली विकसित करत आहे.

IBM ने 1,000+ क्यूबिट्सचा संगणक विकसित करण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे.

चीन:

चीनने Jiuzhang 2.0 नावाचा फोटोनिक क्वांटम संगणक विकसित केला आहे, जो गणनांसाठी प्रकाश कणांचा वापर करतो.

युरोपियन युनियन:

EU Quantum Flagship Programme अंतर्गत क्वांटम तंत्रज्ञानात 10 अब्ज युरोपेक्षा जास्त गुंतवणूक.

भविष्यातील आव्हाने आणि मर्यादा

✓ स्थिरता आणि तापमान नियंत्रण:

सध्या क्वांटम संगणक -273°C तापमानावर (Absolute Zero) कार्य करतात, जे प्रत्यक्षात आणणे कठीण आहे.

✓ डेटा एरर सुधारणा (Quantum Error Correction):

क्वांटम संगणकांमध्ये डेटा चुकीची शक्यता अधिक असते, त्यामुळे सुधारित क्यूबिट तंत्रज्ञान आवश्यक आहे.

✓ उच्च किंमत आणि मर्यादित वापर:

सध्या कांटम संगणकांचा वापर केवळ संशोधन संस्थांमध्ये आणि उच्च तांत्रिक प्रयोगशाळांपुरता मर्यादित आहे.

निष्कर्ष

Google ची Willow कांटम चिप संगणनाच्या क्षेत्रात नवी क्रांती घडवू शकते. कांटम संगणकाचा वेग आणि क्षमता पारंपरिक संगणकांपेक्षा अनेक पटींनी अधिक असल्याने भविष्यात अनेक क्षेत्रांमध्ये त्याचा उपयोग होईल. औषधनिर्मिती, AI, सायबरसुरक्षा आणि हवामानशास्त्र यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये ही तंत्रज्ञानक्रांती अत्यंत महत्वाची ठरणार आहे. कांटम संगणनाचा पुढील टप्पा हा जगाच्या तांत्रिक प्रगतीसाठी निर्णायक ठरेल.

4.4 भारतात प्रथमच 'अँटी-कॉम्प्लिमेंट थेरपी'ला CDSCO ची मान्यता - दुर्मिळ रोगांच्या उपचारांसाठी मोठी झेप

भारताच्या सेंट्रल ड्रग्स स्टँडर्ड कंट्रोल ऑर्गनायझेशन (CDSCO) ने प्रथमच दुर्मिळ आजारांवर उपचार करणाऱ्या 'अँटी-कॉम्प्लिमेंट थेरपी'ला मंजूरी दिली आहे. ही मंजूरी दुर्मिळ आणि जीवघेण्या आजारांनी ग्रस्त रुग्णांसाठी मोठी आशा आहे. या पार्श्वभूमीवर, दिल्ली उच्च न्यायालयाने केंद्र सरकारला दुर्मिळ आजारांसाठी निधी आणि उपचार पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करण्याचे निर्देश दिले होते.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) मते, दुर्मिळ आजार हा असा आजार असतो, ज्याचा प्रसार दर 1000 लोकसंख्येमागे 1 किंवा त्याहून कमी असतो. भारतात हजारो लोक अशा आजारांनी प्रभावित आहेत, जसे की फॅन्कोनी अँनिमिया, ऑस्टिओपेट्रोसिस, गॉशर रोग इत्यादी.

अँटी-कॉम्प्लिमेंट थेरपी म्हणजे काय?

अँटी-कॉम्प्लिमेंट थेरपी ही एक जैवतांत्रिक पद्धती आहे जी शरीरातील 'कॉम्प्लिमेंट सिस्टीम' (Complement System) नियंत्रित करून काही दुर्मिळ आणि गंभीर रोगांवरील उपचारांना मदत करते.

कॉम्प्लिमेंट सिस्टीम म्हणजे काय?

ही रोगप्रतिकारक यंत्रणेचा (Immune System) एक भाग आहे, जी शरीरात संसर्ग आणि दाह (inflammation) नियंत्रित करते.

काही वेळा या सिस्टीममध्ये अति-सक्रियता निर्माण होते, ज्यामुळे शरीराच्या निरोगी पेशींवर हल्ला होतो आणि गंभीर आजार होतात.

♦ अँटी-कॉम्प्लिमेंट थेरपीची भूमिका:

- ✓ कॉम्प्लिमेंट सिस्टीमची अति-सक्रियता रोखते, ज्यामुळे रोगप्रतिकारक प्रणाली चुकीच्या पेशींवर हल्ला करत नाही.
- ✓ जिवघेण्या दुर्मिळ आजारांवर उपचार करण्यासाठी उपयुक्त.
- ✓ औषधांची प्रभावीता वाढवते आणि लक्षणे सौम्य करते.

CDSCO च्या निर्णयाचे महत्त्व

• भारतातील पहिली मान्यता:

भारतात पहिल्यांदाच अँटी-कॉम्प्लिमेंट थेरपीला अधिकृत मान्यता मिळाली आहे, त्यामुळे भारतीय रुग्णांना परदेशी औषधांवर अवलंबून राहावे लागणार नाही.

या निर्णयामुळे भारतातील बायोटेक क्षेत्रासाठीही मोठा प्रोत्साहन मिळणार आहे.

• दुर्मिळ आजारांवरील उपचारांचा नवीन अध्याय:

या औषधामुळे पॅरॉक्सिसमल नॉक्टर्नल हेमोग्लोबिन्युरिया (PNH), अँटिपिकल हेमोलिटिक युरेमिक सिंड्रोम (aHUS) यांसारख्या दुर्मिळ आणि प्राणघातक आजारांवरील उपचार शक्य होतील.

अनेक रुग्णांना यापूर्वी महागडी आणि मर्यादित उपलब्ध असलेली उपचारपद्धती परवडणाऱ्या दरात मिळू शकते.

• भारतीय फार्मास्युटिकल उद्योगाचा विकास:

भारतातील बायोटेक आणि औषध संशोधन कंपन्यांसाठी हा एक मोठा टप्पा आहे.

भविष्यात जैवतांत्रिक उपचार (Biologic Therapies) आणि जीन-थेरपी तंत्रज्ञान भारतात अधिक विकसित होण्यास मदत होईल.

दिल्ली उच्च न्यायालयाचे निर्देश आणि दुर्मिळ आजार धोरण

♦ दिल्ली उच्च न्यायालयाचे निर्देश:

केंद्र सरकारने दुर्मिळ आजारांच्या उपचारांसाठी अधिक आर्थिक मदत आणि पायाभूत सुविधा उपलब्ध कराव्यात. औषधांच्या किंमती नियंत्रित करून सर्वसामान्य रुग्णांना परवडणाऱ्या दरात औषधे उपलब्ध करून द्यावीत.

♦ राष्ट्रीय दुर्मिळ आजार धोरण (National Policy for Rare Diseases – 2021):

- ✓ सरकारने दुर्मिळ आजारांवरील उपचारांसाठी ₹50 लाखांपर्यंतची आर्थिक मदत जाहीर केली आहे.
- ✓ सरकारने AIIMS, NIMHANS, JIPMER यांसारख्या प्रमुख आरोग्य संस्थांना दुर्मिळ आजार संशोधनासाठी जबाबदारी दिली आहे.
- ✓ आंतरराष्ट्रीय औषध कंपन्यांना भारतात दुर्मिळ आजारांवरील औषध उत्पादनासाठी प्रोत्साहन दिले जात आहे.

◆ भविष्यातील उपाय आणि सरकारची भूमिका

- ✓ औषधनिर्मिती कंपन्यांना प्रोत्साहन: भारतीय कंपन्यांनी दुर्मिळ आजारांसाठी स्थानिक पातळीवर औषधे निर्माण करावीत.

✓ **वित्तीय सहाय्य:** दुर्मिळ आजार असलेल्या रुग्णांसाठी आर्थिक मदत आणि विमा योजना आणाव्यात.

✓ **आरोग्य सुविधा:** दुर्मिळ आजारांच्या उपचारांसाठी विशेष संशोधन केंद्रे आणि सुपर-स्पेशालिटी हॉस्पिटल्स विकसित करावीत.

निष्कर्ष

CDSCO च्या या निर्णयामुळे भारतातील दुर्मिळ आजारांवरील उपचारांच्या दिशेने मोठी प्रगती होईल. 'अँटी-कॉम्प्लिमेंट थेरपी'मुळे रुग्णांना नवीन आशा मिळेल आणि उपचार अधिक प्रभावी होतील. भारतात अद्याप दुर्मिळ आजारांसाठी संशोधन आणि वित्तीय मदत अपुरी आहे, मात्र सरकार आणि न्यायालयाच्या हस्तक्षेपामुळे येत्या काळात अधिक सकारात्मक बदल होण्याची शक्यता आहे.

SWAPNIL'S
IAS
From Dream to Reality

लोक प्रशासन बॅच

Online

बॅच सुरू: 6 फेब्रुवारी, 2025

राज्यसेवा नवीन पॅटर्ननुसार

लोक प्रशासन Scoring
विषय आहे

विषयात जास्तीत जास्त मार्क घेऊन चांगला rank मिळविण्याची योजना

स्वतः Swapnil Sir शिकवणार

निःशुल्क परिचय वर्ग: 2 फेब्रुवारी, 2025 (सकाळी 11 वा)

श्री स्वप्नील हडपे सर

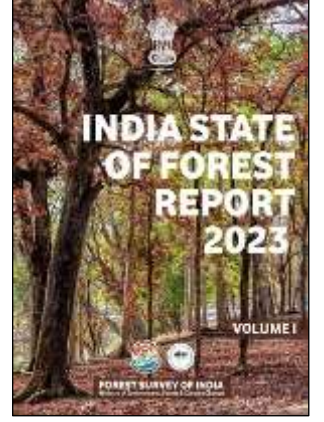

  9209084708

5. पर्यावरण आणि पारिस्थितिकी

6.1 पर्यावरण, वन आणि हवामान बदल मंत्रालयाने (MoEFCC) 'भारत राज्य वन अहवाल 2023'

(India State of Forest Report - ISFR 2023) प्रसिद्ध केला

पर्यावरण, वन आणि हवामान बदल मंत्रालयाने (MoEFCC) नुकताच 'भारत राज्य वन अहवाल 2023' (India State of Forest Report - ISFR 2023) प्रसिद्ध केला आहे. हा अहवाल भारतीय वन सर्वेक्षण (Forest Survey of India - FSI) द्वारे दोन वर्षांनी एकदा प्रसिद्ध केला जातो आणि भारतातील वनक्षेत्र आणि वृक्ष आच्छादनाबाबत तपशीलवार माहिती देतो. ISFR 2023 अहवाल देशातील वनसंपत्तीचे संरक्षण, वाढ आणि हवामान बदलाच्या प्रभावाचे मूल्यमापन करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

भारत राज्य वन अहवाल (ISFR 2023) चे प्रमुख निष्कर्ष

1. भारताच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या तुलनेत वनक्षेत्र:

- ✓ भारतात वनक्षेत्र आणि वृक्षाच्छादन (Forest & Tree Cover) एकूण 80.93 मिलियन हेक्टर आहे, जे देशाच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या 24.62% आहे.
- ✓ 2021 च्या अहवालाच्या तुलनेत वनक्षेत्रात 1540 चौ.किमी. ची वाढ झाली आहे.
- ✓ भारताने 2030 पर्यंत एकूण भूपृष्ठाच्या 33% भागावर वनक्षेत्र वाढवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे.

2. राज्यवार वनक्षेत्र वाढ:

- ✓ आंध्र प्रदेश, तेलंगणा आणि ओडिशा या राज्यांमध्ये वनक्षेत्रात सर्वाधिक वाढ नोंदली गेली आहे.
- ✓ ईशान्य भारतातील काही राज्यांमध्ये मात्र वनक्षेत्र कमी झाले आहे.

3. अत्यंत घनदाट (Very Dense Forest - VDF) क्षेत्र:

- ✓ अत्यंत घनदाट वनक्षेत्र (VDF) हे जैवविविधतेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.
- ✓ ISFR 2023 नुसार, भारताचे अत्यंत घनदाट वनक्षेत्र (VDF) 99,400 चौ. किमी. असून, त्यात किंचित वाढ झाली आहे.
- ✓ गिर वन (गुजरात), सुंदरबन (पश्चिम बंगाल), सायलेंट व्हॅली (केरळ), आणि अरुणाचल प्रदेशातील काही भागांत VDF ची वाढ झाली आहे.

4. मोजमापासाठी उपग्रह आणि तंत्रज्ञानाचा वापर:

- ✓ भारतीय वन सर्वेक्षण (FSI) ने RISAT-1A, CARTOSAT आणि LiDAR सारख्या उपग्रह आणि ड्रोन तंत्रज्ञानाचा वापर करून वनक्षेत्राच्या अचूक नोंदी घेतल्या.
- ✓ वन क्षेत्रामध्ये होणाऱ्या बदलांचे डिजिटल मॉपिंग आणि GIS तंत्रज्ञानाद्वारे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे.

5. कार्बन साठवणुकीमध्ये वाढ:

- ✓ वनक्षेत्रामध्ये वाढ झाल्याने कार्बन साठवणूक क्षमता (Carbon Sequestration) वाढली असून, भारताच्या 'नेट झिरो' उद्दिष्टाला चालना मिळू शकते.
- ✓ अहवालानुसार, वनांमध्ये 7300 मिलियन टन कार्बन साठवणूक आहे.

6. हवामान बदलाचा प्रभाव:

- ✓ उत्तराखंड, अरुणाचल प्रदेश, नागालँड, आणि मेघालयमध्ये हवामान बदलामुळे काही प्रमाणात वनक्षेत्र कमी झाले आहे.
- ✓ वन क्षेत्र नष्ट होण्याचे प्रमुख कारणे: शहरीकरण, कृषी विस्तार, जंगलतोड, आणि हवामान बदल.

अहवालाच्या प्रमुख शिफारशी

- हरित क्षेत्र वाढवण्यासाठी 'ग्रीन इंडिया मिशन' ला गती द्यावी.
- वनक्षेत्र टिकवण्यासाठी 'Joint Forest Management' (JFM) अधिक प्रभावी करणे.
- कृषी वनीकरण (Agroforestry) आणि शाश्वत वन व्यवस्थापनावर भर देणे.
- जैवविविधता संवर्धन आणि कार्बन साठवणुकीसाठी नवीन धोरणे आखणे.
- नागरी आणि औद्योगिक क्षेत्रात वृक्ष लागवडीसाठी सक्तीचे नियम करणे.

विविध समित्या आणि संस्थांचे शिफारसपत्र

A. गडगीळ समिती (Western Ghats Ecology Expert Panel - WGEEP):

- ☐ पश्चिम घाटातील संवेदनशील परिसंस्थांचे संरक्षण करण्यासाठी कडक उपाययोजना सुचविल्या.

B. माधव गाडगीळ अहवाल आणि कस्तुरीरंगन समिती अहवाल:

- ☐ पर्यावरण संवेदनशील क्षेत्रे (ESZ) निश्चित करून जंगल तोड थांबवण्याचा प्रस्ताव दिला.

C. नॅशनल मिशन फॉर ग्रीन इंडिया (Green India Mission - GIM):

- ☐ 2030 पर्यंत वनक्षेत्र वाढवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले.

D. पर्यावरणीय प्रभाव मूल्यांकन (EIA) धोरण:

- ☐ नवीन प्रकल्पांना मंजूरी देताना पर्यावरणीय प्रभावाचा विचार करण्याची गरज.

E. संयुक्त वन व्यवस्थापन (Joint Forest Management - JFM):

- ☐ स्थानिक समुदायांना वनसंवर्धनाच्या कामात सहभागी करून त्यांना आर्थिक मदत देणे.

निष्कर्ष

- ☐ 'भारत राज्य वन अहवाल 2023' (ISFR 2023) वनसंवर्धनाच्या दृष्टीने सकारात्मक ट्रेड दर्शवतो.
- ☐ वनक्षेत्र वाढत असले तरीही, हवामान बदल, जंगलतोड, आणि नागरीकरणामुळे काही भागांमध्ये जंगलाचा न्हास झाला आहे.
- ☐ सरकारच्या 'ग्रीन इंडिया मिशन', संयुक्त वन व्यवस्थापन (JFM) आणि इतर हरित उपक्रमांना आणखी गती देणे आवश्यक आहे.
- ☐ भविष्यात भारताने 'नेट झिरो' उत्सर्जन उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी वनसंवर्धन आणि जैवविविधता संरक्षणावर भर द्यावा.

6.2 'Champions of the Earth Award 2024' मध्ये भारतीय पर्यावरणतज्ज्ञ माधव गाडगीळ यांना 'Lifetime Achievement' पुरस्कार

युनायटेड नेशन्स एन्व्हायर्नमेंट प्रोग्रॅम (UNEP) ने 'Champions of the Earth Award, 2024' जाहीर केला आहे. हा पुरस्कार पर्यावरण संवर्धनात मोलाचे योगदान देणाऱ्या व्यक्ती आणि संस्थांना दिला जातो. यंदाच्या 'Lifetime Achievement' श्रेणीत भारतीय पर्यावरणतज्ज्ञ डॉ. माधव गाडगीळ यांना गौरविण्यात आले आहे.

डॉ. गाडगीळ यांनी पर्यावरणीय संशोधन आणि समुदाय सहभागाच्या माध्यमातून लोक आणि पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. ते पश्चिम घाटाच्या पर्यावरणीय संवर्धनासाठी प्रसिद्ध आहेत, जो एक जागतिक जैवविविधता हॉटस्पॉट (Global Biodiversity Hotspot) आहे.

Champions of the Earth Award: एक महत्त्वाचा पर्यावरण पुरस्कार

- 🌟 Champions of the Earth Award हा 2005 पासून UNEP कडून दिला जातो.
- 🌟 हा पुरस्कार पर्यावरण संरक्षण, शाश्वत विकास आणि हवामान कृतीतील उल्लेखनीय योगदानासाठी प्रदान केला जातो.

माधव गाडगीळ यांचे पर्यावरणीय योगदान

पश्चिम घाट संवर्धनासाठी गाडगीळ समिती अहवाल:

- ✓ 2011 मध्ये भारत सरकारने माधव गाडगीळ यांच्या अध्यक्षतेखाली पश्चिम घाट इकोलॉजी एक्सपर्ट पॅनेल (WGEEP) नेमले.
- ✓ 'गाडगीळ समिती अहवाल' हा पश्चिम घाट संवर्धनासाठी महत्त्वाचा दस्तऐवज आहे.
- ✓ अहवालानुसार पश्चिम घाट हा अत्यंत संवेदनशील (Ecologically Sensitive Area - ESA) असून तिथे मोठ्या प्रमाणावर पर्यावरण संरक्षण उपाययोजना राबवायला हव्यात.
- ✓ तथापि, काही राज्य सरकारांनी औद्योगिकीकरण आणि विकास प्रकल्पांच्या मुद्द्यावरून या अहवालाला विरोध केला.

जैवविविधता संवर्धनातील महत्वाचे कार्य:

- ✓ भारतीय जैवविविधता कायदा 2002 च्या मसुद्यात माधव गाडगीळ यांचे योगदान आहे.
- ✓ स्थानीय समुदायांना पर्यावरणीय निर्णयप्रक्रियेत सामील करण्याचा त्यांचा आग्रह आहे.
- ✓ त्यांनी 'पीपल्स बायोडायव्हर्सिटी रजिस्टर' (PBR) संकल्पना मांडली, जी जैवविविधतेच्या दस्तऐवजीकरणासाठी महत्वाची आहे.

संशोधन आणि लेखन कार्य:

- ✓ त्यांनी 'Ecology and Equity', 'This Fissured Land' आणि 'The Use and Abuse of Nature' यांसारखी महत्वाची पर्यावरणीय पुस्तके लिहिली आहेत.
- ✓ भारतीय पर्यावरण धोरणांवर त्यांचे संशोधन आदर्श मानले जाते.

जैवविविधता व पर्यावरण धोरण निर्मितीतील योगदान:

- ✓ राष्ट्रीय पर्यावरण धोरण, 2006 तयार करण्यात महत्वाची भूमिका.
- ✓ पर्यावरण प्रभाव मूल्यांकन (EIA) धोरणाच्या सुधारणा प्रक्रियेत महत्वाची भूमिका.

UNEP अहवालानुसार पश्चिम घाटाचे पर्यावरणीय महत्त्व

- ✦ पश्चिम घाट हा 'जागतिक जैवविविधता हॉटस्पॉट' आहे.
- ✦ इथे 700 हून अधिक स्थानिक वनस्पती आणि प्राणी प्रजाती आढळतात.
- ✦ ग्रीन हाऊस गॅस उत्सर्जन कमी करण्यासाठी पश्चिम घाटाचे संवर्धन गरजेचे आहे.
- ✦ शाश्वत पर्यटन आणि जैवविविधता संरक्षण यामध्ये संतुलन राखण्याची आवश्यकता आहे.

पर्यावरणीय धोरणांवरील प्रभाव आणि शिफारशी

✦ माधव गाडगीळ यांच्या शिफारशी:

- ✓ स्थानिक समुदायांचा सहभाग वाढवणे.
- ✓ मोठ्या प्रमाणात जंगलतोड आणि खाण प्रकल्पांवर नियंत्रण ठेवणे.
- ✓ पश्चिम घाटातील इकोलॉजिकल सेंसिटिव्ह झोन (ESZ) संरक्षित करणे.

✦ UNEP च्या शिफारशी:

- ✓ जैवविविधता संरक्षण आणि विकास यामध्ये संतुलन राखणे.
- ✓ शाश्वत पर्यावरणीय धोरणे तयार करणे.
- ✓ समुदाय सहभागातून पर्यावरणीय निर्णय प्रक्रिया मजबूत करणे.

✦ भारतीय धोरण आयोग (NITI Aayog) च्या शिफारशी:

- ✓ 'पश्चिम घाट संवर्धन धोरण' अधिक मजबूत करणे.
- ✓ जैवविविधता कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी.
- ✓ शाश्वत पर्यटन धोरणे विकसित करणे.

भारतासाठी महत्त्व आणि पर्यावरणीय भविष्यदृष्टी

- ✓ पश्चिम घाटाचा टिकाऊ विकास हा भारतासाठी अत्यंत महत्त्वाचा विषय आहे.
- ✓ स्थानिक लोकांचा सहभाग आणि वैज्ञानिक संशोधनाच्या आधारे पर्यावरण धोरणे तयार करणे आवश्यक आहे.
- ✓ भारताच्या जैवविविधता धोरणांमध्ये माधव गाडगीळ यांचे योगदान दूरगामी ठरेल.
- ✓ UNEP च्या पुरस्कारामुळे भारताच्या पर्यावरणीय कार्याची आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळाली आहे.

निष्कर्ष

- ☐ माधव गाडगीळ यांचा 'Champions of the Earth' पुरस्कार हा भारताच्या पर्यावरणीय योगदानाचा जागतिक सन्मान आहे.
- ☐ पश्चिम घाट आणि जैवविविधता संरक्षण यासंदर्भातील त्यांच्या संशोधनामुळे पर्यावरणीय धोरणे अधिक मजबूत झाली आहेत.
- ☐ भारताने 'सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट' (SDG-13 आणि SDG-15) आणि पर्यावरण संरक्षणासाठी त्यांच्या शिफारशींचा विचार करावा.
- ☐ 'पर्यावरण आणि विकास' यामध्ये समतोल राखण्याच्या त्यांच्या विचारांमुळे आगामी धोरणनिर्मितीला दिशा मिळेल.

6.3 रतापानी अभयारण्य: मध्यप्रदेशाचे आठवे व्याघ्र प्रकल्प घोषित

मध्यप्रदेशमधील रतापानी अभयारण्याला (Ratapani Wildlife Sanctuary) अधिकृतपणे व्याघ्र प्रकल्पाचा दर्जा देण्यात आला असून, हे राज्यातील आठवे व्याघ्र प्रकल्प (Tiger Reserve) बनले आहे. यामुळे मध्यप्रदेशाचा 'व्याघ्र राज्य' (Tiger State) म्हणून असलेला दर्जा अधिक मजबूत झाला आहे.

मध्यप्रदेशमध्ये आधीच सात व्याघ्र प्रकल्प होते, आणि रतापानी व्याघ्र प्रकल्पाच्या समावेशानंतर राज्यात व्याघ्र संवर्धनासाठी आणखी एक महत्त्वपूर्ण क्षेत्र उपलब्ध झाले आहे.

रतापानी व्याघ्र प्रकल्प: एक महत्त्वपूर्ण पाऊल

- ✦ रतापानी अभयारण्य भोपाळपासून सुमारे 50 किमी अंतरावर असून, रायसेन आणि सीहोर जिल्ह्यांत विस्तारित आहे.
- ✦ हे 824 चौ.किमी क्षेत्रफळावर पसरलेले आहे.

- ✦ या क्षेत्रात जंगली प्राणी, समृद्ध जैवविविधता आणि घनदाट जंगल आहेत.
- ✦ राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण (NTCA) ने रतापानीला व्याघ्र प्रकल्प घोषित करण्याची शिफारस 2021 मध्ये केली होती.
- ✦ अखेर 2024 मध्ये राज्य सरकारने अधिकृत मान्यता दिली.

रतापानीचा पर्यावरणीय आणि जैवविविधतेसाठी महत्त्व

- ✦ रतापानी व्याघ्र प्रकल्पात सध्या 50 हून अधिक वाघ आहेत.
- ✦ येथे चित्ता, बिबट्या, अस्वल, कोल्हे, नीलगाय, चौसिंगा, सांबर आणि विविध पक्षी प्रजाती आढळतात.
- ✦ हा प्रकल्प नर्मदा आणि बेतवा नदीच्या जलवाहिन्यांमध्ये येतो, त्यामुळे येथे विपुल जलस्रोत उपलब्ध आहेत.
- ✦ रतापानीमध्ये भीमबैठका (Bhimbetka Rock Shelters) ही जागतिक वारसा स्थळ (UNESCO World Heritage Site) देखील आहे.

व्याघ्र संवर्धनासाठी रतापानीचा महत्त्वाचा वाटा

- ✓ व्याघ्र वस्ती वाढीस चालना: व्याघ्र संरक्षणासाठी मध्यप्रदेशच्या प्रयत्नांना अधिक बळ मिळेल.
- ✓ पर्यटन आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था: नवीन व्याघ्र प्रकल्पामुळे पर्यटन वाढून स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना मिळेल.
- ✓ वन्यजीव संवर्धन: इतर दुर्मिळ प्रजातींनाही संरक्षण मिळेल.
- ✓ पर्यावरण संतुलन: समृद्ध जंगल परिसंस्थेमुळे हवामान बदलांशी लढण्यास मदत होईल.

राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन धोरण आणि शिफारशी

✦ राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण (NTCA) च्या शिफारशी:

- ✓ व्याघ्र प्रकल्प क्षेत्र वाढवणे आणि मान्यता देणे.
- ✓ स्थानिक समुदायांचा सहभाग वाढवणे.
- ✓ मानव-वन्यजीव संघर्ष टाळण्यासाठी योग्य उपाययोजना करणे.

✦ M. K. Ranjitsinh समितीच्या शिफारशी:

- ✓ वन्यजीव संरक्षणासाठी विशेष निधी उपलब्ध करणे.
- ✓ संवेदनशील परिसंस्था संरक्षित करणे.

✦ मध्यप्रदेश वन विभागाच्या शिफारशी:

- ✓ रतापानीच्या जंगल क्षेत्राचे विस्तार आणि संरक्षण.
- ✓ पर्यटन धोरणात सुधारणा आणि स्थानिक लोकांना रोजगार संधी उपलब्ध करणे.

भारतातील व्याघ्र संरक्षण आणि 'टायगर स्टेट' म्हणून मध्यप्रदेश

- ✦ भारतामध्ये सध्या 5550 हून अधिक वाघ आहेत (2023 च्या गणनेनुसार).
- ✦ मध्यप्रदेशमध्ये सर्वाधिक (785) वाघ असल्याने 'टायगर स्टेट' म्हणून ओळखले जाते.
- ✦ 'Project Tiger' 1973 मध्ये सुरू झाला, आणि भारतातील 54 व्याघ्र प्रकल्पांतून वाघांचे संरक्षण केले जाते.
- ✦ NTCA आणि 'Project Tiger' द्वारे व्याघ्र संरक्षणाच्या उपाययोजना राबवल्या जात आहेत.

निष्कर्ष

- ✓ रतापानीला व्याघ्र प्रकल्पाचा दर्जा दिल्याने व्याघ्र संवर्धनाच्या दिशेने मोठे पाऊल टाकण्यात आले आहे.
- ✓ यामुळे पर्यावरणीय समतोल राखला जाईल, पर्यटनाला चालना मिळेल, आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था विकसित होईल.
- ✓ मध्यप्रदेश 'टायगर स्टेट' म्हणून अधिक सक्षम होत आहे, आणि व्याघ्र संरक्षणासाठी भारताने जागतिक स्तरावर उदाहरण निर्माण केले आहे.
- ✓ व्याघ्र संरक्षणासोबत स्थानिक समुदायांचा सहभाग वाढवणे ही पुढील महत्त्वाची जबाबदारी असेल.

UPSC पूर्व परीक्षा बॅच 2025

बॅच सुरू:
10 फेब्रुवारी, 2025

₹9,999/-

Swapnil's IAS म्हणजे

- दर्जेदार शिकवणी
- परिक्षाभिमुख पद्धती
- यशाची परंपरा
- आकर्षक Discounts

श्री स्वप्नील हडपे सर

Swapnil's IAS
D. P. Road, Talegaon Dabhade, Pune
9209084708
www.swapnilsias.co.in

